

15. YÜZYIL TÜRK MEVLİT EDEBİYATINDA ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

Yrd. Doç Dr. Süleyman EROĞLU*

ÖZ: Sözlü ve yazılı köklü bir edebiyat geleneğine sahip olan Türk milleti, bu gelenek içerisinde pek çok eser vücuda getirmiştir. Oldukça geniş bir coğrafyada çeşitli kültürel etkilerle şekillenen Türk edebiyatı, farklı edebî türlerle de zenginleşip gelişmiştir. İslamiyet'in etkisiyle farklı bir kimliğe bürünüp gelişimini sürdüren Türk edebiyatında bu etkiyle ortaya çıkan edebî türlerden biri de mevlittir.

15. yüzyıldan itibaren kaleme alınmaya başlayan mevlitler, Türk halk kültürü ile İslami kültür unsurlarını bir arada barındıran eserlerdir. Aynı zamanda klasik Türk edebiyatı ile dinî tasavvufî Türk halk edebiyatını birleştiren eserlerden biri olan mevlitler, Türk dilinin atasözü ve deyim zenginliğini yansıtmaları bakımından da kayda değerdir. Türk halkının uzun yıllara dayanan sosyal yaşam tecrübesinin ve ortak hafızasının ürünleri olan atasözleri ve deyimler, mevlit türü eserlerin geniş halk kitlelerince benimsenmesinde etkili olmuştur. Bu çalışmayla mevlit yazma geleneğinin başlangıcı olan 15. yüzyılda manzum olarak kaleme alınmış mevlit türü eserlerde yer alan atasözleri ve deyimler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 15. yüzyıl Türk edebiyatı, divan edebiyatı, halk edebiyatı, mevlit, atasözleri ve deyimler.

The Proverbs and Idioms in the 15TH Century of Turkish Mevlit Literature

ABSTRACT: Turkish nation, who has a long-standing oral and written literary tradition, has produced many works in the context of its tradition. Having been influenced and shaped by various cultural streams

* Uludağ Üni. Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi Böl., seroglu@uludag.edu.tr

in a quite large geography, Turkish literature has flourished and developed with different literary genres. One of those literary genres that had emerged, had produced different identities and continued its development by means of Islamic impact which is mevlit.

Mevlit which had been written by 15th century, have been the works that comprise the components of Turkish folk culture and Islamic values. In addition, having been one of the works that combine classical Turkish literature and spiritual sufi Turkish folk literature, mevlit are important as they reflect the richness of Turkish language proverb and idiom thesaurus. Proverbs and idioms, which are the products of long lasting social experience and common memory of Turkish nation, have been effective in adaption of works like mevlit by large mass of people. With this study, proverbs and idioms written in verse and that took place in works such as mevlit in the 15th century, which is the beginning of this tradition, are defined.

Key Words: 15th century Turkish literature, divan literature, folk literature, mevlit, proverbs and idioms

GİRİŞ

Edebî bir dil olarak Anadolu'da gelişimini sürdüren Türkçe, 15. yüzyılda hemen her türde ve konuda çok sayıda eser vermiştir. Bu yüzyılda Türk edebiyatı telif ve tercüme, manzum ve mensur tarzda yazılmış pek çok eserle büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönem, Anadolu Türk edebiyatının önemli atılımlar gerçekleştireceği sonraki dönemleri hazırlayan bir devre olarak dikkati çekmektedir.

Türk edebiyatı, 15. yüzyıl Anadolu'sunda bir yandan yükselme devrini yaşarken bir yandan da Arapça ve Farsçanın etki alanına girmiştir. Bu dönemde özellikle medrese çevrelerinde Arapça, tasavvuf muhitlerinde de Farsça, Türkçe üzerinde etkili olmuştur. İslamiyet'in etkisiyle bilhassa dinî konuların, dinî tasavvufî mesnevilerin rağbette olduğu 15. yüzyılda dinî gereksinimler yanında aruz vezninin şiir diliyle bağdaştırılması zarureti ve ses devamlılığının şiire katacağı estetik mükemmeliyeti yakalama kaygısı şairleri Arapça ve Farsça kelime tercihinde götürmüştür. Türk edebiyatının 15. yüzyıl itibarıyla Arapça ve Farsçanın yoğun etkisinde geçirdiği gelişim ve değişim süreci, aynı zamanda divan şiirinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

15. yüzyılda divan şiiri büyük ölçüde kuruluşunu tamamlayarak genel çizgileriyle klasik bir edebiyat görünümü kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda özellikle de yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan şiirinde Arapça ve Farsça kelime kullanımının arttığı, Türkçe kelime kullanımının azaldığı görülür. Divan şiiri sadece kelime kadrosu bakımından değil

içerik bakımından da değişmeye başlar. Bir anlamda divan şiiri için bir geçiş dönemi olarak kabul edilebilecek 15. yüzyılda İslam kültürü etkisiyle zaman içinde millî kaynaklardan uzaklaşma başlar. Bu nedenle 15. yüzyıl divan şiiri halk kültürü öğeleri ile İslami kültür öğelerinin bir arada kullanıldığı, geçiş dönemi olma özelliği taşıyan önemli bir yüzyıldır. (Batıslam 2003: 124) 15. yüzyıldan itibaren, devletin sınırlarının genişlemesi, kültür hayatının daha da gelişmesine sebep olmuş, bu yüzyılda yüzlerce divan şairi yetişmiştir. Bu şairlerin hemen hemen hepsi, şiirlerinde millî kültürümüzün bir parçası sayılan atasözü ve deyimleri sıkça kullanmışlardır (Beyzadeoğlu 1999: 30).

Halkın en çok kullandığı söz kalıplarından olması dolayısıyla atasözleri ve deyimler, edebiyatımızın hemen tüm yadigârları içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki her devirde halkın günlük yaşamında en canlı biçimiyle yaşayan atasözleri ve deyimlerimizin edebî eserlerimizdeki varlığının ve Türk dilinin tarihî seyri içerisindeki durumunun hâlen tam olarak tespit edilemediği aşikârdır.

Atasözleri ve deyimlerin bir kısmı dilden dile aktararak günümüze kadar ulaştırılmış, bir kısmı da edebî eserlerin sayfaları arasında kalarak unutulmuştur. Kimi atasözleri ve deyimler de kuşaktan kuşağa aktarılırken az da olsa değiştirilmiş ve yeni söyleyiş şekilleri ortaya çıkmıştır. Atasözleri ve deyimlerle ilgili bu değişimleri ve tarihsel süreç içindeki gelişimi izlemekte yazılı edebî eserler bizim için önemli kaynaklardır. O nedenle edebî eserlerimizin bu açıdan da değerlendirilmeleri gerekmektedir (Batıslam 2003: 127). Edebî eserlerimiz içerisinde divan edebiyatı ile dinî tasavvufî halk edebiyatı dâhilinde vücuda gelmiş, atasözleri ve deyimler açısından zengin bir kaynak durumunda olan ve bu yönüyle değerlendirilmesi gereken ürünlerden biri de mevritlerdir.

Hz. Muhammed'in doğumuyla onun Müslüman toplumların hayatındaki değerini ortaya koyan mevritlerin din, dil, kültür, edebiyat, tarih ve musiki yönünden de zengin muhtevaya sahip eserler olduğu muhakkaktır.

İslam dininin yayılışı ile birlikte sayıları gün geçtikçe artan mevrit türü eserler, Arap ve Türk edebiyatlarında önemli bir yer tutmaktadır. Arap toplumunda olduğu gibi Hz. Muhammed'e duyulan derin sevginin bir tezahürü şeklinde Müslüman Türk halkının da zamanla yaşamına yerleşen ve gelenekleriyle bütünleşen mevritler, gönüllerdeki dinî heyecanı klasik edebiyatımızla birleştiren ürünler arasında müstesna bir yere sahiptir (Eroğlu 2011: 14).

Mevlî, Türk edebiyatındaki dinî türler içerisinde en sevilenlerin başında yer almaktadır. Bunda özellikle Süleyman Çelebi'nin *Mevlid* (*Vesîletü'n-necât*)'inin geniş kitlelerce sevilip okunmasının etkisi büyüktür. 15. yüzyılda bilhassa Süleyman Çelebi'nin eserinin beğenilmesiyle edebiyatımızda açılan mevlit çığırı, sonrasında hayli artarak devam etmiştir (Eroğlu 2010: 127).

Başta Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-necât*'ı olmak üzere geniş halk kesimlerince asırlardır sevilerek okunan mevlitler, sade bir dille halkın hafızasını ve hissiyatını aksettirdikleri için rağbet görmüşlerdir. Bunda mevlit şairlerinin atasözleri ve deyimlere itibar etmeleri de şüphesiz etkili olmuştur.

Canlı bir dinî hayat atmosferi içinde halkı aydınlatabilme ve hayırla anılma amacı güden mevlit şairlerimiz, aynı zamanda gönüllerdeki Peygamber sevgisine tercüman olurken kullandıkları atasözü ve deyimlerle geniş halk kitlelerine öz dilleriyle seslenme imkânı da bulmuşlardır. Bu durum, mevlit şairlerinin şiir diline farklı bir estetik boyut kazandırdığı gibi halkın mevlit türündeki eserlere itibarını da artırmıştır.

Türk halkının yüzyıllardır ayrı bir önem atfettiği mevlitler; dinî, millî kültürümüzün ve sosyal hayatımızın mühim unsurlarından olan atasözleri ve deyimler konusunda önemli birer kaynak durumundadır. Sözlü ve yazılı, köklü bir dil geleneğine sahip Türkçenin söz varlığının tümüyle ortaya konabilmesinde mevlitlerin önemli bir rol üstleneceği ortadadır.

Bu düşünceden hareketle yazımızda halk kültürü öğeleri açısından zengin bir yüzyıl olması dolayısıyla 15. yüzyılda yazılmış mevlit türü eserler üzerinde durulacaktır. Yazımıza konu teşkil eden atasözü ve deyimlerin yer aldığı mevlit türü eserler, Anadolu sahasında ilk örnekleri 15. yüzyılın başından itibaren görölmeye başlanan ve aynı gelenek çizgisinin türünü olarak manzum biçimde kaleme alınmış, aynı yüzyıl dâhilinden seçilen 11 farklı esere aittir. 15. yüzyıl mevlit şairleri Ahmedî, Süleyman Çelebi, Ârif, Kerîmî, Za'îf(î) (Hacı Mustafaoğlu), İpsalalı Ebu'l-hayr, Yahyâ b. Bahşî, Hamdullah Hamdî, Sabâyî, Recâî ve Hafî'nin mevlitlerinden yola çıkarak eserlerinde yer verdikleri atasözleri ve deyimleri belirlemeye çalışacağız.¹

¹ İncelemeye dâhil ettiğimiz Ahmedî, Süleyman Çelebi, Ârif, Za'îf (Hacı Mustafaoğlu), İpsalalı Ebu'l-hayr, Sabâyî, Recâî ve Hafî'nin mevlitlerindeki atasözü ve deyimlerin tespitinde bu eserler üzerine yapılmış çalışmaların sayfa numaraları esas alınmıştır.

15. Yüzyılda Yazılmış Mevrit Türü Eserlerde Yer Alan Atasözleri

Atasözleri, atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan, kamuca benimsememiş özsözlerdir (Aksoy 1988: 37). Atasözleri zamanla çok defa gerçek anlamları yerine mecazlı bir mana kazanarak sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarılan ve halk hafızasında yaşayan, halka mal olmuş, kalıplaşmış ifadelerdir (Oy 1991: 44). Bu sözler, bir yandan Türk'ün bilgeliğini, zengin düşünce ve ruh dünyasının ürünlerini, karşılaşılan değişik durum ve olaylardan çıkarılan yargıları dile getirmedeki başarısını yansıtmakta, bir yandan da söylenişlerindeki şiirli anlatımla, etkileyici, kolay hatırdaki kalan anlatım biçimleriyle dikkati çekmektedirler (Aksan 2009: 147). Uzun gözlem ve tecrübenin ürünü olan atasözleri, bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik, hüküm anlatan dil birlikleridir. Bazen ahlaki bir öğüt verir bazen de bir geleneğe işaret eder, bir inancı anlatırlar (Sinan 2001: 136).

Söz varlığımızdaki atasözleri, sözlü gelenekten son dönem yazılı metinlerimize gün geçtikçe genişleyerek ve önem kazanarak süregelmiştir. Edebî devir, edebî anlayış ve edebî türe göre farklılıklar söz konusu olsa da atasözlerinin edebî eserlerimizdeki varlığına her dönemde rastlamaktayız. Sözlü gelenekten doğup yazılı edebî metinlerimize akseden atasözleri, halkın maddi ve manevi kültürünü yansıttığı gibi, edebiyatımızı aslı unsurlarıyla millileştiren bir geleneğin oluşmasında da pay sahibidir. Mevrit şairleri de bu dil imkânını sözlerinin etki gücünü ve güzelliğini artırmada kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Söz konusu eserlerden tespit edilen ve aşağıda örnek beyitlerle sıralanan atasözleri bu hususa delil teşkil etmektedir:

Allah'ın dediği olur.

*Kul didüği olmaz-ımuş bi-gümân / İllâ Tanrı didüği olur hemân*² (EM. 173)

Kerimî'nin *İrşâd*'ı (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nu: 3723), Yahyâ b. Bahşî'nin *Mevlûdü'n-Nebî*'si (Beyazıt Devlet Kütüphanesi nu: 5308/3) ve Hamdullah Hamdi'nin *Ahmediyye*'sinde (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nu: TY 1980) ise yazma nüshaların varak ve beyit numaraları esas alınmıştır. İlk rakamsal ifade varak numarasını, ikincisi de beyit numarasını göstermektedir.

² Makale metnine örnek olarak alınan beyitler *eğik (italik)* karakterde yazılmıştır. Seslerin uzunlukları gösterilirken vezin esas alınmış, zihafı ünlüler kısa hâliyle ve normal karakterde yazılarak belirtilmiştir. Anlam ya da vezin gereği yapılan eklemeler “[]” içinde gösterilmiş, anlam bakımından şüpheli kelime yahut mısraların yanına “(?)” işareti konmuş, vezin gereği yapılan ünlü ulamaları “_” alt çizgiyle

Altının kıymetini sarraf bilir.*Gördi sarrâf bildi gevher kıymetin / Er bilür ancak girü er kıymetin (ME. 175)***Azı bilmeyen çoğu hiç bilmez.***Kankı vaşfın söylesün bu dil anun / 'Âkil-isen çoğın azdan bil anun (SM. 106)***Baş gidince ayak durmaz.***Baş gidicek pâyidâr olmaz ayak / Gövde n'eyler gidicek elden ayak (RM. 355)***Dili olsa da söylese***Yirde biten her çemen ger olsa dil / Söylese tenlerde olan cümle kıl (SM. 109)***Doğmadık oğlana ad koymak olmaz.***Çün bunu âhir idüp buldum murâd / Togmayınca oğlana virilmez ad (ME. 258)***Dost düşman olmaz, düşman dost olmaz.***Dosta düşmen düşmene dost bakmagıl / Kimse aybını kimseye çakmagıl (EM. 208)***Dünya bir köprü(kervansaray)dür, gelen (konan) geçer (göçer)***Her kişi ölüm şarâbın içiser / Köpridür bu dünyâ gelen geçiser (EM. 225)***Dünya malı (devleti) kimseye kalmaz.***Ki dünyâ devleti kimseye kalmaz / Geçer sizden dahı hiç yârî kalmaz (ME. 229)***Ecele çare bulunmaz.***Assı yok hem dahı göz[i] yaşınun / Eceli gelse ölür her kişiniün (YM. 134a-3)***Gelen geçer, konan göçer.***Gelen geçer ü konan göçer iy yâr / Bu dünyâ menzilinün 'âdeti var (ME. 229)***Güneş balçıkla sıvanmaz. / Mızrak çuvala sığmaz.***Gilde hurşîd ü kamer mi saklanur / Sünü çuvala sığar mı saklanur (HA. 47a-10)***Hatasız kul olmaz.***Beşer olmaz hatâsuz cihânda / Kerîm olmaz 'atâsuz zamânda (Kİ. 57a-15)***Kesemediğin (bükemediğin) eli öp başına ko.***Bu meseldür kim dimişdür bir ulu / Kesmediğün eli öp başında ko (HA. 5b-9)***Kimse kimsenin kısmetini (nasibini) yiyemez.***Kimse kimse kısmetini yiyemez / Kimse Hak emrine niçün diyimez (AhM. 372)***Oduncunun gözü omcada olur.***Hoş meseldür kim dimişler bu sözi / Omcada olur oduncunun gözi (HA. 39b-10)***Ölenle ölünmez.***Didi Abdulmuttalib ko bu işi / Ölen[ün] ardınca hiç ölmez kişi (YM. 85b-13)*

Seveni severler.

Didiler n'ola revâdur al anı / Bu meseldür kim severler seveni (EM. 172)

Vatana muhabbet imandandır.

Gerçi îmandan olur hubb-ı vatan / İllâ zindândur vatan tolsa mihen (HA. 46b-4)

Tespit edebildiğimiz bu atasözlerinden başka hikemî bir ifadeyle ortaya konmuş ve atasözü hükmünde değerlendirilebileceğini düşündüğümüz kimi söz kalıplarına da rastlanmaktadır. Aşağıda yer verdiğimiz beyitlerde bu türden örnekler yer almaktadır:

Ol ki tevfik olmadı ana refik / Togrı yol varana olmaz hem-tarik (AhM. 390)

Her kişi bir işde gerekdür yakîn / Memleket bir iş ile olmaz hemîn (AhM. 400)

Cennet aglamanla girürse ele / Cennetün ehli sagucılar ola (AhM. 401)

Her ne denlü çok yaşarsa bir kişi / 'Âkabet ölmek-durur anun işi (VN. 79)

Dâne olmazsa fenâ-ender-zemîn / Ağaç olmaz idi pür-bâr u güzîn (ArM. 699)

Şöyle kim cân tenden alur terbiyet / Bu sözi bildünse buldun ma 'rifet (ArM. 703)

Ahmak olan 'ömri yabana atar / 'Âkıl olana ölüm ibret yiter (ME. 255)

Bugün algıl koma beni yarına / 'Âşık olan vuslat ister yârına (EM. 171)

Pes Halîme oldı sonra tayası / Kamu tıflun sūd-iledür mâyası (EM. 184)

'Ömre magrûr olma geçer yel gibi / Şol dereden katı akan sel gibi (EM. 207)

Cânuna sandugunu sen san işe / Kendü sanundur sana gelen başa (EM. 208)

Dünyeye gelen gidiser 'âkabet / Olıardur ana menzil âhiret (EM. 208)

Didi bilün dünyedür dâr-ı cefâ / Bâkî sanman kimseye kılma vefâ (EM. 212)

Her kişi ölüm şarâbın içiser / Köpridür bu dünya gelen geçiser (EM. 225)

Sen işün evveline kılma nazar / Evvelinden âhırıdur mu 'teber (EM. 244)

Bir gün ol dünyâdan eyledi sefer / Dünyeye gelen kişi durmaz gider (YM. 77b-5)

Düşmedin yimiş ağaçdan yire ön / Kimse bitdügin bilür mi ağacın (YM. 80a-9)

Sûretâ yimiş ağacından biter / Ma 'nada ağaç yimişinden biter (YM. 80a-10)

Lik bilmek kâmil ol vaktin olur (?) / Kişi bildüğünü kendüde bulur (YM. 80b-2)

Umdugin bulmasa müşkildür kişi / Yâ azıtsa körpecüğün bir dişi (YM. 90b-9)

Da 'va kibrün yimişidür iy kişi / Da 'va itmez meskenet olan kişi (YM. 96b-10)

Didi 'ammün de bilür mi bu işi / Kendü varmak ere müşkildür dişi (YM. 104a-2)

- Ölse gerek dünyeye gelen kişi / Takdîr-ile işlenür Hakk'un işi* (YM. 124b-7)
- Her ne denli çok yaşarsa bir kişi / 'Âkıbet ölmek durur anun işi* (YM. 134b-2)
- Yolu menzil sanmayan menzil alır / Menzili fehmi itmeyen yolda kalır* (HA. 2a-7)
- Hırs-ıla mûr u 'adâvetle çü mâr / Ekmedügi tarladan dâne umar* (HA. 3b-1)
- İş bilen hasmın yegin görür katı / Ger alu çıkarsa anun devleti* (HA. 5a-10)
- Gizli iş itse cihânda bir kişi / Sanmasun kim duymaya halk o işi* (HA. 7a-9)
- Cem bilür câm-ı musaffâ kadrini / Har ne bilsün rûy-ı zîbâ kadrini* (HA. 20a-12)
- Her ne denli başı büyük olsa har / Lâyık olmaz güşına anun güher* (HA. 20b-2)
- Her kişinin sohbeti cinsiyledür / Ünsi dîvün sanma kim ins iledür* (HA. 20b-6)
- Âdem oğlanı kaçan korku görür / Âdet oldur kim yatup başın bürür* (HA. 23a-6)
- Her kişinin cünbüşi kârındadır / Her kişinin sa'yi bâzârındadır* (HA. 41a-7)
- Âhirine eyleyen işün nazar / Evvelinde eyler ol işden hazer* (HA. 45b-9)
- Her kimün kim akrabı 'akreb ola / Râhatı dûr u gamı akrab ola* (HA. 42a-6)
- Vasfin anun cân kulağı işidür / Söylemek cânân sözün cân işidür* (SM. 46)
- Tâcirün [kim] bâri öz mâlincadır / Her kişinin tuhfsi hâlincedür* (SM. 75)
- Hayr u şerden her kişi a'mâlini / Görür a'mâline göre hâlini* (SM. 96)
- Bellüdür içi erün taşdan dahı / Katıdur bî-derd olan taşdan dahı* (SM. 110)
- Kim za'if olur bularun yüregi / Söylemek olmaz kişi her gerçeği* (SM. 117)
- Togru yola azm ider togru olan / Egri yoldan çıkmaz ol egri olan* (RM. 340)
- Yaşadıysa dünyede bin yıl kişi / 'Âkıbet ölmekdür anun bil işi* (RM. 372)

Atasözleri, kalıplaşmış ve değişmeyen söz birlikleri olarak bilinseler de mevlit şairlerinin beyitlerindeki atasözlerinin bazıları vezne ve şiir diline uydurulmak zaruretiyle söz dizimi ve kelimeleri değiştirilerek kullanılırken, bazen de bir atasözüne kısmî iktibas yoluyla telmih ve işarette bulunulduğu görülmektedir. Ayrıca, atasözü olup olmadıkları konu üzerinde mukayeseli çalışmalarla belirlenecek: “Ağlamakla cennet ele girseydi, cennet ehli sagucular olurdu.” (AhM. 401), “Ahmak olan ömrü yabana atar.” (ME. 255), “Aşık olan yârine kavuşmak ister.” (EM. 171), “Kişi bildiğini kendinde bulur.” (YM. 80b-2), “Eşeğin başı her ne kadar büyük olsa da kulağına mücevher yakışmaz.” (HA. 20b-2), “Her kişinin sohbeti kendi cinsiyledir.” (HA. 20b-6), “Dertsiz olan taştan dahi katıdır.” (SM. 110) gibi kimi veciz ve

hikemî sözlere de mevrit şairlerinin beyitleri arasında sıkça tesadüf edilmektedir. Bu türden sözlerin hangilerinin mevrit şairlerine ait vecizeler olduğunu, yahut hangilerinin o dönemde yaygın olarak halk arasında kullanıldığını belirleyebilmek zordur.

Özlü ve hikmetli birer anlatım kalıbı olarak Türkçenin söz varlığı içerisinde asırlardır süregelen atasözleri ile her biri bir atasözünü hükmündeki veciz ve hikemî ifadeleri bünyesinde barındıran mevrit türü eserler, bu yönüyle halk dilinin klasik şiir diline başarıyla uyarlandığı örnekler arasında yer almıştır.

15. Yüzyılda Yazılmış Mevrit Türü Eserlerde Yer Alan Deyimler

Deyimler; bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümcelerdir. (Aksoy 1988: 52). Bir dilin söz varlığı ve temel söz varlığı içinde, özellikle o dile özgü anlatım yollarının en tipik taşıyıcıları olarak düşünülen deyimler, dilde çekici anlatım özelliği taşıyan, kelimelerin çoğu kez gerçek anlamından uzaklaştığı kalıplaşmaları içerir. Deyim nitelikli söz kalıplaşmaları, bir durumu ya da bir davranışı çeşitli benzetmeler ve aktarmalarla daha güçlü ve daha ilginç bir biçimde anlatmaya yararlar. Bir başka deyişle dildeki kelime kadrosunu ustaca kullanarak değişik yapılarda değişik anlatım yollarını ortaya çıkararak dilin yapı ve anlam zenginliğine katkıda bulunurlar. (Şahin 2004: 2) Halk dilinde hazır söz kalıpları olarak yaşayan deyimler dilin anlatım gücünü artırmak yanında toplumların hayat görüşünü, felsefesini yansıtan tecrübelerin bir ürünüdürler. 15. yüzyıl mevrit şairleri, eserlerinde sıkça kullandıkları deyimlerle halkın ruhunu yansıttıkları gibi, deyimler vasıtasıyla şiir dilimizin anlatım yollarının açılıp zenginleşmesine de katkıda bulunmuşlardır.

Aşağıda 15. yüzyıl mevrit şairlerinin eserlerinde tespit edebildiğimiz deyimler yer almaktadır:³

³ Çalışmamızda, 15. yüzyıl mevrit şairlerinin eserlerinde tespit edebildiğimiz deyimlerin anlamları, başta Türk Dil Kurumu'nun sanal ortamda hizmete sunduğu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü olmak üzere ilgili diğer kaynaklardan yararlanılarak verilmiştir. Mevrit metinlerinde bulunan ancak yararlandığımız kaynaklarda yer almayan deyimlerin anlamları ise tarafımızdan verilmeye çalışılmıştır.

abdest al-: Namazdan önce veya lüzumlu görülen hâllerde vücudun belli kısımlarını usulüne göre yıkamak.

*Çıkdı ol dem akdı hoş âb-ı revân
Âb-dest almağı öğretti hemân* (HA. 22b-8) / (SM. 89)

acı çek-: Ağrı, sızı duymak.

*Tâ ki pişmân olmayasız son ucı
Çekmeyesiz âhiretde siz acı* (YM. 134b-10)

âciz kal-: Çare bulamamak, acze düşmek, elden birşey gelmemek.

Nür içinde oldu gark⁴ bulmadı

Kaldı âciz nidesin bilimedi (YM. 129a-1)

ad koy-: Bir varlığa, bir nesneye onu başkalarından ayıracak bir isim vermek; isim koymak; isimlendirmek.

*Bir avâz geldi Muhammed'dür adı
Siz gidün ana adı Tanrı kodı* (ME. 153)

ad tak-: Bir varlığa, bir şeye çeşitli maksatlarla ikinci bir isim vermek, lâkap koymak.

*Niyyet itdi dedesi bakmaklığa
Hem dahı bir eyü ad dakmaklığa* (ME. 153)

ad ver-: Adlandırılmak.

*Togıcak ana Muhammed virgil ad
Zira oldur dîn ü dünyâdan murâd* (HM. 62)

adam sal-: Adam göndermek.

*Mısr'a âhir birkaç adam saldılar
Ehlini Bagdâd'a alup geldiler* (HA. 40b-1)

âdet edin-: Bir şeyi alışkanlık ve huy hâline getirmek.

*Âdet idinmişdi ol fahrü'l-enâm
Dârumuza gelmeği her subh u şâm* (HA. 48b-1)

adım at-: Yürümek, gitmek.

*Bunda öte adar-ısar bir adım
Kül olur encâm u yanar kanadım* (SM. 102) / (HM. 108)

aferin oku-: Değerli görüp beğendiğini ifade etmek, "Aferin!" demek.

*Halk-ı 'âlem bakup anun fi'line
Âferîn okurlar-ıdı 'adline* (SM. 69)

ağzı dualı: Allah'ın rızasını kazanmış insan, ermiş, evliya.

*'Âciz olup derd-ile gam yir-iken
Âh bir ağzı du'âlu dir-iken* (SM. 42)

ağzından (dudağından) inci saç-: Birbirinden güzel sözler söylemek.

Kalmadı kadr u kıymeti dürr ü cevâhirün

*Dürler çü saçdı la'l-ı dürrer-bâr-ı
Mustafâ* (VN. 36)

ah et- (eyle-): 1. Acı ile içini çekmek. 2. *mec.* İlenmek.

Mustafâ'yi gördi o hâlde bular

Her birisi âh idüp ağlaşdılar

(VN. 66) / (VN. 72, 77; ME. 187; EM. 158, 209, 215, 219, 221; YM. 76a-8, 77b-13, 111b-10, 112b-5,

⁴ oldı gark: metinde "gark oldı".

113b-12, 114b-8, 117a-3, 117a-4, 117b-2, 117b-9, 118a-4, 122b-2, 123b-4, 123b-7, 125a-1, 131a-5, 131b-2, 131b-4, 133b-13, 134b-12; RM. 311, 319, 357, 364, 367, 369, 373; HM. 117, 118)

âhire yet- (er-): Son bulmak, bitmek, tükenmek.

*Didi eyvâh işümüz bitmiş bizüm
Devletümüz âhire yetmiş bizüm
(HA. 15a-3) / (ME. 233)*

aklı başına gel-: 1. Ayılmak, kendine gelmek. 2. Davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolu bulmak.

Aklı geldi başına dinle i cân

Okudu bu şi'ri Câbir ol zamân (ME. 196)

aklı başından git- (uç-): Çok sevinmekten veya çok korkmaktan ne yapacağını şaşırarak.

Anasının akli başından i yâr

*Gayş olup olurdu ol dem târumâr
(RM. 307) / (RM. 364)*

aklı git-: 1. Şaşırarak, korkmak. 2. Aklını kaybetmek, ne yapacağını bilemez hâle gelmek, delirmek. 3. Çok beğenmek, bayılmak.

*Tâk-ı Kısra öyle çatladı katı
K'ışidenün gitdi akl u tâkatı (VN. 34)*

*/ (VN. 74; ME. 191, 195; EM. 157;
YM. 117b-3, 117b-10, 118a-7,
121b-9, 124a-4, 129a-4, 132b-2)*

aklı al-: Şaşırtmak, delirtmek.

*Didiler kim ne 'acebdür kim bu kuş
'Aklın alur her kim olsa [ana] tuş
(RM. 308)*

aklı der- (devşir-, topl-): Bilinci yerine gelmek, akli başına gelmek.

*Yidi günden sonra Abdu'l-muttalib
Kendüye geldi biraz aklın dirüp*

*(YM. 85b-6) / (AhM. 372, ME. 227;
YM. 117b-3, 121b-9; HM. 63, 67, 80)*

aklı(nı) şaşır-: Düşüncesiz bir biçimde, yerinde olmayan bir iş yapmak, yersiz düşünmek, ne yapacağını bilemez olmak.

Ol durur hem cümle lezzetler bozan

Şaşırup akl nice güçler üzen (EM. 233) / (YM. 121a-1)

aklına yağmaya ver-: 1. Şaşırarak, hayretler içinde kalmak. 2. Aklını yitirmek.

Çünkü gördüm ben bu resme kesreti

*'Aklumu yağmaya virmiş heybeti
(HA. 12a-2)*

alını açık, yüzü ak: Çekinecek hiçbir durumu veya ayıbı olmayan.

*Kimine a'mâli olmuş kasr u bâg
Fârigü'l-bâl alını açık yüzi ag
(SM. 96)*

aman ver-: Canını bağışlamak, öldürmemek.

Senün-içün çalışa fahr-i cihân

*Seni oddan kurtarup vire amân
(RM. 360) / (HA. 54b-1)*

aman verme-: Acımayıp öldürmek.

*Bir müzeyyen pîre-zendür bu cihân
Günde bin er öldürür virmez amân*
(SM. 142)

ana rahminden düş-: Doğmak, dünyaya gelmek.

*Ana rahminden düşecek ol imâm
Secde itdi hüsnine Beytü'l-harâm*
(HA. 12b-6)

ana rahmine düş-: Döl yatağında cenin oluşmak.

Anası rahmine düşdi çün Anûş

Nûr ana nakl itdi anda turdı hoş
(VN. 19) / (ME. 134; EM. 171, 172,
174; YM. 84a-5, 84b-9)

anadan düş-: Doğmak, dünyaya gelmek.

*Anadan düşdükte ol dîn serveri
Düşdi kâfir begleriniün efseri* (HA.
13a-7)

andını tutma-: Andına uymamak, andına aykırı davranmak.

*Tâ ki buyurdun muhâlif itmedüm
Topragın aldum u andın tutmadum*
(ME. 124)

ant iç-: Yemin etmek.

And içüp didi habîbün Mustafâ

Ol müriüvvet ma'deni kân-ı safâ
(YM. 97b-2) / (VN. 35; HA. 16a-2;
RM. 292, 316, 323)

ant ver-: Karşısındakini bir şeye zorlamak, bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek.

And virüp bi'llâhi gel alma didi

Beni kurb-ı hazrete iltme didi (ME.
122) / (ME. 121, 238; EM. 214;
YM. 82b-8)

ar(ını) gözet-: Utanmazca davran-mak, utanmazlık etmek.

*Didi virmesem gözetsem 'ârımı
Başuma ol dem yıkardı dârımı*
(HA. 25b-8)

ardına at-: Bir şeyden epey uzaklaşmış bulunmak, geçmişte bırakmak.

İdesiz kim şer'ümi hoş dutalar

Nefs hevâsın artlarına atalar (EM.
225)

ardına düş-: Arkasından gitmek, peşini bırakmamak.

Nitekim eyitdi düşüp ardına

İremedi ol Burak'un gerdine (HM.
97)

ardından söz et-: Birinin dedikodusunu yapmak.

*Kimsenün ardınca söz itmez idi
N'eyleyüp n'itdügini gütmöz idi*
(EM. 203)

ardını dön-: Bir şeyden veya bir kimseden desteğini, ilgisini kesmek.

*Ol habîbi seven uydı yolına
Uymayanlar ardını döndi dîne*
(EM. 207)

aslını bil-: Bir şeyin esasını, gerçek şeklini bilmek.

'İlm-i cifrün aslını bilürdi ol

Reml ü usturlâba hem bulmuşdı yol
(RM. 294)

aşka gel-: Bir şeyi yapmak için büyük bir istek duymak, coşmak, coşkunluk göstermek.

Söyledi avcında taşa geldi taş

Taş değülse işka gel sen dahi taş (VN. 41)

at oynat-: Atla hüner göstermek.

Hây u hây âvâzı toldı her cihât

Kimi yürek oynadur kimisi at (HA. 7b-12)

aya kars-: Ellerini birbirine vurarak ses çıkarmak, el çırpma, alkışlamak.

Bî-hayâlar aya karsup güldiler

Ta'n okın atмага fırsat buldılar (HA. 37a-4)

ayağına düş-: Çok yalvarmak.

Pes Resûl'ün ayağına düşdi ol

Didi Hak'dan halka bu durur Resûl (AhM. 379) / (RM. 319, 357, 367)

ayak bas- (kadem, pây bas-): Bir yere girmek, gelmek, uğramak.

Dinle imdi gel berü iy yüzi ak

İrüp andan Kuds'e basduk biz ayak (RM. 341) / (VN. 31, 40, 45; ME. 166, 199, 205; EM. 176, 196, 197; HA. 5b-12, 28b-9; RM. 286, 321, 326, 334, 346, 347, 349, 371; HM. 81, 105, 108)

ayak götür-: Gitmek.

Götürüp ayak yürüdüm ol taga *Sür'at-ile bakımı sola sağa* (HM. 91)

ayak sun-: Ayağını uzatmak, koymak.

Binmek-içün çünki ben sundum ayak

Çagırup benden çekindi ol Burâk (SM. 90)

ayıbını yüzüne vur-: Birinin kusurunu yüzüne söylemek.

Kimsenün aybını urmaz yüzüne

İtibâr itmez adûlar sözine (RM. 282)

az gör-: 1. Umduğundan eksik bulmak, azımsamak.

Eylemedüm anların çok mâlını

Az göreler tâ hisâbı hâlini (HA. 33b-11)

bağrına bas-: 1. Kucaklamak. 2. Biriyle ilgilenecek onu koruyup kayırmak, yetiştirmek.

Ahmed'i bağrına basdı ağladı

Derd-ile cân u cihâmı tagladı (HM. 85) / (ME. 161, 163; YM. 95b-4; RM. 312, 316, 319; HM. 85)

bağrına taş bağla-: Sesini çıkarmaksızın her türlü acıya katlanmak.

Üç gün oldu ol resûl yimedi aş

Hem mübarek bağrına bağladı taş (ME. 189) / (ME. 226)

bağrını del- (kes-, parçala-): Çok dokunmak, içine işlemek.

Sorma oglancuklarım yakma canum

Acıları bağrımı deldi benim (ME. 193) / (AhM. 391; SM. 139)

bağrını yak-: Çok acı ve üzüntü vermek.

*Kimisi saçın yolar dir **bağrumu***

Yakdun a bu derdümün kanı emi
(EM. 238)

baş aç-: Beddua etmek.

*Âl ü ashâb âh idüp **baş aç**dılar*
Toprak alup başlarına saçdılar

(YM. 131b-2) / (ME. 246; YM. 118a-4, 120b-12, 121a-8, 130b-11, 132a-6, 132a-13; RM. 302, 314, 368)

baş çat-: Baş başa verip uzun uzun konuşmak.

Ne Resûl'ün sünnetini dutaram

*Gice gündüz nefis-ile **baş çat**aram*
(ME. 231)

baş getir-: (Bitkiler için) Filizlenip topraktan çıkmaya, görünmeye başlamak.

Çıgırışup çıkmışdı yerden hâzırât

*Ser **getür**mişdi serâdan her nebât*
(RM. 292)

baş götür-: Başını yukarı kaldır-mak.

Pes te'emmül kıldı bir dem Mustafâ

***Baş götür**di sonra ol şem'-i vefâ*
(SM. 70) / (HM. 109)

baş indir-: Boyun eğmek, itaat etmek.

Didi kim oddan yaratdun beni sen
*Topraga **baş indürem** mi*
[şimdi]ben (EM. 164)

(ayağına, eşiğine) baş koy-: Yardım istemek, dilemek.

*Çünkü **koduk işigün taşında baş***

İtme bizi kullarun içinde fâş (RM. 374) / (EM. 196; RM. 291, 374)

baş gel-: Kötü durumla karşılaşmak; beklenmedik, şaşırtıcı bir olay veya durumla karşılaşmak.

Cânuna sandugunu sen san işe

*Kendü sanundur sana **gelen baş**a*
(EM. 208) / (ME. 162, 191)

başına devlet güneşi doğ-: Beklenmedik bir zamanda büyük bir mutluluğa kavuşmak.

Mîhr-i devlet togdı** mü'min **başına
Kâfirün kâtil katuldi aşına (HA. 38a-8)

başına yık-: Harap etmek, zor durumda bırakmak.

Didi virmesem gözetsem ârumu
***Başuma** ol dem **yıkardı** dârumu*
(HA. 25b-8)

başından geç-: Bir şeyi görüp geçirmiş olmak, daha önce aynı duruma uğramış olmak.

*Hak habibinin **başından** ne geçer*

Dü-cihân sultânı-ken neler çeker
(YM. 101a-7)

başını alıp git-: İzin almadan ve gideceği yeri bildirmeden gitmek, savuşmak.

Dostlarumdan idiserven iftirâk
***Başum alup gitmege** kulam yarak*
(RM. 315)

baş(ını) döğ-: Pişmanlık duymak, üzölmek.

Döğdiler hasret taşıyla **başların**
Dökdiler hem kanlu gözler yaşların
(VN. 769) / (EM. 238; YM. 112a-8,
116b-10; RM, 356)

baştan geç-: Canı, başı bir
uğurda vermek.

Niçeler başdan geçüp terk ide cân
Niçeler saçın yolup ide figân (RM.
352)

bel bağla-: Birisinin kendisine
yardımcı olacağına inanmak,
güvenmek.

Sevdi anı hizmete bil bağladı

Her ne kim lâzımdı anı eyledi (EM.
183) / (YM. 108a-10; HA. 45a-8;
RM. 318)

beli bükül-: Yaşlılık yüzünden
güçsüz kalmak, bir iş
yapamayacak duruma düşmek.

Çünkü bu zârileri çarh dinledi

Beli büküldi vü fi'l-hâl inledi (VN.
72)

belini bük- (kaddini dâl eyle-):
Çaresizlik içinde bırakmak.

İy nice Rüstemleri zâl eylemiş

Bin sitemle kaddini dâl eylemiş
(HA. 29a-12) / (RM. 343)

bir araya gel- (diril-): Bir yerde
toplanmak, buluşmak.

Cümle ashâb bir araya geldiler
Agladılar âh u efgân kıldılar (HM.
117) / (HM. 58, 78)

bir yere gel-: Bir araya
toplanmak.

Cem' oluban bir yire geldi kamu
Gözlerinde degül uçmak u tamu
(YM. 133a-12) / (ME. 138)

birbirini kır-: Kendilerini
öldür-mek.

Na'relerle âh idüp haykırdılar
Sanasın bir birin ol dem kırdılar
(RM. 357)

boynunu bur-: Acınılacak,
çaresiz bir durumda kalmak.

Cânumuza yavuz od urdun bizüm
Hasret-ile boynumuz burdun bizüm
(SM. 138)

boyun eğ-: İsteyerek veya
isteme-yerek uymak, katlanmak.

Kimisi yırtar yakasın baş döğer

Kimisi kaygu-y-ıla boynun eger
(EM. 238)

can(ını) al-: Öldürmek.

Ol durur her demde cân alan kişi
Halkı aglatmak durur dâyim işi
(EM. 233) / (ME. 250)

can at-: Şiddetle arzu etmek,
çok istemek.

Cân atup geldi o halvet bâbına

Yüz urup izn istedi bevvâbına (HA.
18b-12)

can baş üstüne: İstenilen şeyin
büyük bir memnunlukla yapıla-
cağını anlatan bir söz.

Didi olsun cân u başum üstüne

Hil'at u dülbend giyerdi düşına
(YM. 104b-1)

can bul-: Dirilmek, canlanmak.

Gâ'ib oldum gözlerinden ol zamân
Ölmiş-iken sanki buldum tâze cân
(HM. 83) / (HM. 64)

can gözünü aç-: Dikkatli davran-mak.

Her kişi zu'mınca mevlânâ geçer

Ol görür 'aybın ki cân gözün açar
(HA. 37a-9)

can gözüyle gör-: Büyük bir dikkatle izlemek, iyice incelemek.

Cân gözünden gör gafler tozin⁵
Hâtrum gözgisinün pâk it yüzün
(SM. 40)

can kulağını aç-: Tüm dikkatiyle dinlemeye hazır hâle gelmek.

Bu ma'ânîyi idelüm hoş beyân

Cân kulagın aç berü dinle i cân
(ArM. 702)

can kulağıyla dinle-: Büyük bir dikkatle, iyi kavramaya çalışarak dinlemek.

İy Hamdî şimdi kanı bir insâf ehli kim

Dinleye cân kulagı-y-ıla bu nasîhati (HA. 18a-6) / (EM. 162)

can kurban et-: Bir uğurda can vermek, ölmek.

Cânumuz 'ışk-ıla kurbân idelüm

Es-salâtu ve's-selâmi idelüm (EM. 185)

can kuşunu uçur-: Can vermek, ölmek.

Pes diledi cân hümâsın uçura

Bu fenâdan ol bekâya göçüre (EM. 209)

can(ı ile) oyna-: Tehlikeli bir işe kalkışmak.

Kim beni görmedin idüp i'tikâd

Hakk-içün cân oynayup ide cihâd
(SM. 131) / (SM. 115)

can ver- (teslim et-): 1. Ölmek. 2. Diriltmek, hayat vermek, canlan-dırmak, ihya etmek.

Didi sakla perriün otur kapuda

Cân vireyin varayın ben tapuda

(EM. 197) / (VN. 71; ME. 126, 138, 183, 195; EM. 237; YM. 129b-5; HA. 9a-11, 42b-4; RM. 284, 369, 375)

can yak-: Üzmek, acı vermek, eziyet etmek.

Sorma oglancuklarım yakma canum

Acıları bagrumı deldi benim (ME. 193) / (SM. 118)

canı çık-: 1. Çok yorulmak veya çok zorluk çekmek. 2. Çok yıpran-mak.

Ansuzın öldürmezem ben anları

Tevbe ile çıksun için cânları (?)
(HA. 33b-10)

canı (gönlü) ferah bul-: Rahatlık hissetmek, kaygıdan kurtulmak.

Virdiler elüme bir tolu kadeh

Didiler iç kim bula cânun ferah
(YM. 89b-11) / (RM. 300)

⁵ Vezin kusurlu.

canı gibi sakın-: Büyük bir özen ve dikkatle korumak, gözetmek.

Gözler-idi ol nebîler fâhirin

Sakınırdı cânı bigi hâtırın (SM. 56)

canı gibi sev-: Çok güçlü bir sevgiyle bağlanmak.

Ol beni cân ile seven ümmetüm

Hem seve cânı gibi her sünnetüm (VN. 70) / (YM. 126b-10)

canı kılca kal-: Sabrı, tahammülü kalmamak.

Çün işitdi bu sözi ol mu'teber

Cânı kılca kaldı görmege iver (YM. 108a-6)

canı yan-: 1. Çok acı duymak. 2. Acı bir deneme geçirmek.

Çü Abdu'l-muttalib işitdi anı

Ki derd-ile dutuşup yandı cânı (ME. 138) / (YM. 95b-6, 116a-6, 133a-13; SM. 125)

canına afet uğra-: Hayatı tehlikeye girmek, ölüme yaklaşmak,

Bek yapışsun Mustafâ dâmânına

Tâ ki âfât ugramaya cânına (HA. 2a-12)

canına işle-: Çok etkilemek.

Kârı bî-fikr eyleyen efkâr ider

Cânına âhir nedâmet kâr ider (HA. 45b-11)

canına kastet-: Birini öldürmeye çalışmak, hazırlanmak.

Geldi ilerü Mustafâ'nun yanına

Kasd itdi Mustafâ'nun cânına (YM. 128a-10)

canına kıy-: Kendini öldürmek.

Sanmanuz kim kıyamazam cânuma Ümmetümdür derdüm ancak yanuma (YM. 125a-5)

canına minnet gör-: Beklenilme-yen iyi bir durumla karşılaşıldığın-da memnuniyet duymak.

'Ammisi çün aldı anı yanına

Hizmetin minnet görürdi cânına (EM. 186) / (EM. 204)

canını al-: Öldürmek.

Nicelerün cânını alan susuz

Nice ulu evleri koyan ısuuz (EM. 234)

/ (YM. 120b-4, 120b-10, 121a-2, 121a-4, 122b-12, 129a-5, 129b-1)

canını yak- (dağla-): İçini, gönlü-nü acıtmak.

İnileşdi hep ferîştelere katı

Cânların yakdı Habib'ün hasreti (YM. 101a-5) / (YM. 114a-3, 120a-8, 131a-12)

canını (ciğerini) oda yak-: İçini büyük bir acı ve keder kaplamak.

Didi vâ ceddâh agrayu Hasen

Yakdı oda cânımı sensüz hazen (AhM. 409) / (YM. 111a-3)

canını uyar-: Dikkatli olmak.

Dinle kırkıncı kim oldı bil haber

Gâfil olma hâzır ol cânın uyar (YM. 108b-5)

cefa çek-: Zulüm görmek.

Yitesi çekdüm cefâyı dünyede

Dost kıyırdı kim bana ihsân ide
(YM. 121b-3) / (RM. 359)

cennete dön-: Güzel, rahat yaşanılır, bakımlı bir yer durumuna gelmek.

Kâm-ı câna irdi bûy-ı bâg-ı 'arş
Cennete döndi kamu sahrâ-yı fers
(SM. 86) / (RM. 318)

cevap ver-: Cevaplandırmak.

Her su'âl eyleyene virdi cevâb
Didiler cümle cevâbına sevâb
(HA. 37b-9) / (Kİ. 68b-11; ME. 111, 165, 201, 207, 244; SM. 90, 91, 101, 113, 136; HM. 103)

ceza ver-: Cezalandırmak.

Gitmedin anlara sürün irelüm

Ne-y-ise ana cezâsın virelüm (HM. 85)

cezbeye kapıl-: Bir duygu veya bir inanışın etkisiyle aşırı ölçüde coşup kendinden geçmek.

Kapılır cezbeye hakka'l-yakînden
Kemâle irür ol nûr-ı yakînden (Kİ. 69a-9)

ciğeri kebab ol-: Büyük bir acıya uğramak, bir acıdan içi yanyıyor gibi olmak.

Tâk-ı Kısra yıkılıp oldu harâb
Ehlinün ciğerleri oldu kebâb (YM. 92a-11) / (YM. 79a-8)

ciğerini parçala-: İçine işlemek, büyük acı ve eziyet vermek.

Bacadan inüp anı kıldı helâk

Nâme bigi itdi cigerâhını çâk
(AhM. 391) / (RM. 374)

ciğerini dağla- (yak-): Birini büyük bir acı içine atmak.

Eyle didi çıkıdı Cibril ağlayu

Hasret od-ıla cigerler taglayu

(SM. 135) / (YM. 106a-7, 110b-13, 111a-3, 112b-10)

cûşa gel-: Coşmak.

Cihân bir bahr oluban cûşa gelmiş
Miyândan cümle şey âgûşa gelmiş
(Kİ. 10a-10) / (RM. 280, 291; HM. 89)

çaresiz kal-: Çözüm yolu, çıkar yolu bulamamak.

Kalmış idi cümle şöyle çâresüz

Yoğ-idi hiç bir yüregi yâresüz (VN. 77) / (ME. 155, 163; YM. 132b-9, 134a-1)

çift eyle- (ol-, edin-): Eş olarak almak, evlenmek.

Al beni çift eylegil kendüzüne

Yüz kıvırcık deve virem özüne (EM. 171) / (EM. 173, 187)

çiziden çıkar-: Doğru yoldan ayırmak, yanlışla sürüklemek.

Yâ İlâhî hürmet-içün bizi de

Çiziden çıkarma öldür çizide (YM. 99a-7)

defterini dür-: Öldürmek.

Defter-i 'ömrin anun dürdi ecel
Câmn anun dahı toldurdu ecel
(SM. 142) / (HA. 11b-13)

derde deva (derman) ol-: Bir şeye çare olmak.

*Çün şikâyet kıldı ıssından deve
Mustafâ'dan oldu derdine devâ*
(VN. 41) / (Kİ. 68b-12; YM. 112a-10)

derdine deva bul-: Sıkıntıyı çözümlenmek, atlatmak, çaresizliği yenmek.

Hâlümüz nice olırs bilmezüz

İşbu derdün hiç devâsın bulmazuz
(VN. 77)

dert odına yan-: Kendi acısı ve sıkıntısı içerisinde büyük bir üzüntü duymak.

*Göklere boyandı gök giryân olup
Yandı derd odına ser-gerdân olup*
(SM. 111)

destur ver-: İzin vermek, serbest bırakmak.

*Ümmetüni koymayınca cennete
Virmezem destûr sâyir ümmete*
(HA. 34a-9) / (ME. 130, 181, 192, 244; EM. 235; YM. 110b-12, 111a-8)

devlete er- (başına devlet er-): Huzura, mutluluğa ulaşmak.

Ol gice ne devlete irdüğünü

Ne işidiüp yâ neler gördüğünü (VN. 48) / (EM. 226; RM. 346)

dile gel-: Konuşmaya başlamak, söylemek; anlatmak coşmak.

Bildiler Cebrâ'il'i gelüp dile

Didiler senün-ile kim var bile (RM. 345)

dile gelme-: Anlatılamaz, açıkla-namaz, ifade edilemez durumda olmak.

*Âl ü ashâb her biri bir derd-ile
Ağlaşurlardı ki hiç gelmez dile*
(EM. 239) / (HA. 16b-7)

dile getir-: Belirtmek, anlatmak, açıklamak, ifade etmek.

Pes kabûl itdüm anun maksûdını

Dile getürdüm cihân ma'bûdını
(ArM. 700) / (ME. 136)

dile sığma-: İfade edilmesi zor olmak.

Hâsılı kadri anun sığmaz dile

Pes nicedür halk anı nite bile (YM. 88b-5)

dili açıl-: Herhangi bir sebeple konuşmayan kimsenin konuşmaya başlaması.

*Yidi günden sonra açıldı dilüm
Tagug-iken yine cem' oldu bilüm*
(HM. 74)

dili tutul-: Sevinç, korku, şaşkınlık vb. sebeplerle birdenbire söz söyleyemez olmak.

*Nâgehân dutuldu dilüm oldu lâl
Kalmadı bende dahı nutka mecâl*
(HM. 74)

dirliği sağ eyleme-: Rahata kavu-şamamak.

*Dirliği dünyâda sağ eylemedük
Ölümümüz'çün yarağ eylemedük*
(VN. 80)

diz çök-: Dizlerini yere koyarak oturmak.

*Vardı Ahmed yanına çökdi dizin
Diyüvirdi ana dostunun sözün* (YM. 127a-7) / (EM. 179; HM. 83)

dizini döv-: Çok pişman olmak, dizini döve döve ağlamak.

Vâ Resûlâ dir döger kimi dizin

Kimisi el ile yırtardı yüzün (YM. 132b-1)

doştan kesil-: Yalnız, bir başına kalmak.

Dostlarından hiç kesilmek yog-ıdı Kesilene varması hem çog-ıdı (EM. 205)

dünyadan geç-: Bir kenara çekilip hayata karışmamak, her şeye ilgisiz kalmak; hayatla, yaşamayla ilgisini kesmek.

Geçdi dünyâ âsumânından Resûl Ugradı Âdem Safıyyu'llâh'a ol (HA. 30b-12)

dünyadan git- (göç-, sefer eyle-): Ölmek.

Dünyeden gitmemüzi fikr idelüm

Yana yana derd-ile zikr idelüm (EM. 237) / (ArM. 707; EM. 188, 209; YM. 77b-5, 123b-12, 134a-6; RM. 278, 320, 354, 365)

dünyaya gel-: İnsan, doğmak.

Bildüm anlardan ki ol halkun yeği Kim yakın oldu cihâna gelmeği (VN. 26) / (VN. 34, 78; ME. 136; EM. 181, 191, 206; SM. 47; RM. 301, 302, 303, 306, 310; HM. 61)

dünyayı başına dar et-: Bir kimseyi çok sıkıntılı bir duruma sokmak.

Her kim ol kakhâr-ıla ceng eyledi

Dü-cihânu başına teng eyledi (HA. 8a-13) / (YM. 111b-8)

dünyayı tut-: Çok yayılmak, her yere dağılmak.

Nice tutdı nûrı anun 'âlemi

Nice buldı âdem andan hoş demi (EM. 175) / (VN. 35; Kİ. 62a-14)

düş gör-: Rüya görmek.

Didi bir düş görmişemdür bu gice Bana ta'bir eyle anı gör nice (RM. 295) / (ME. 134, 135; YM. 100a-8; RM. 294)

(ecel) şerbetini iç-: Ölmek.

İy gözüm nûrı kapu açmak gerek

Çâre yokdur şerbeti içmek gerek (YM. 121a-11) / (EM. 234)

eceli gel-: Ölümü kaçınılmaz duruma gelmek, ölmeye yaklaşmak.

Assı yok hem dahı göz[i] yaşınun Eceli gelse ölür her kişinün (YM. 134a-3)

eksiğini gözle-: Bir kusurunu ara-mak.

Anların kim eksüğü çok işinün

Eksügin gözler olur her kişinün (VN. 10)

eksik etme-: Her zaman bulundur-mak.

Yakdılar bin yıl anun ol odını

Eksik itmediler ana odunu (HA. 14a-12)

el bağla-: 1. Saygı için ellerini göbeğinin üstüne kavuşturup durmak. 2. Namaza durmak.

*Pes inüp Refref'den eyledüm kıyâm
Hazrete el bağlayup virdüm selâm
(SM. 119) / (VN. 64; RM. 357)*

el bir(liği) et-: Birlikte davranmak, dayanışmak.

İmdi kâhel olmanuz el bir idün

Anı öldürmege bir tedbir idün (SM. 80)

el(ini) çek-: İlgiyi kesmek, serbest bırakmak.

Ebu Bekr ü 'Ömer ü 'Osmân 'Alî

*Al bu dört yâri babamdan çek eli⁶
(YM. 122a-13) / (YM. 123b-9)*

el getir- (götür-): Dua etmek için ellerini yukarı doğru kaldırmak, açmak; yalvarmak, yakarmak.

El getürmiş kapuda eyler du'â

Ol da ister derdine Hak'dan devâ

*(RM. 374) / (HA. 52a-8, 52b-4;
RM. 300, 310, 350, 374; HM. 105)*

el sun-: El uzatmak, yaklaşmak istemek.

Ol müzeyyen zen ki el sundı sana

*Adı dünyâdur ki yok meylün ana
(HA. 29b-13) / (ME. 211; YM. 129a-4, 129a-9, 129b-4, 130b-7;
HA. 30a-4; RM. 318, 366)*

el tut-: El sıkışmak, tokalaşmak.

Çün bu re'yi ihtiyâr itdi Kureyş

*El tutup 'ahd u karâr itdi Kureyş
(HA. 48a-6)*

el uzat-: Birinden bir hakkı almaya çalışmak.

*Her birümüzi biner kez vur gel
Şâhumuzdan yana uzatma tek el
(YM. 114b-10)*

el yu-: İlgiyi kesmek.

Didi bilün sizi fûrkatde koyup

*Giderem dâr-ı fenâdan el yuyup
(EM. 213) / (HA. 52b-9)*

elden bırakma- (koma-): Bir şeyle sürekli ilgilenmek, elden düşürmemek.

*Takvayı bırakmanuz elden dutun
İki cihân haznesin bundan ütün
(YM. 113a-7) / (EM. 207; YM. 113a-9, 113b-9)*

elden git-: Bir şeyden mahrum kalmak, eldekini kaybetmek.

*Düşdi bu kez gönline hubb-ı nigâr
Gütdi elden sabr u gayret ihtiyâr
(RM. 285)*

el(in)den kap-: Birinin sahip olduğu şeyi haksız yere, zorla elinden almak.

*Kurt gibi kuzuları elden kapan
Niçe evler yıkuban kapu yapan
(RM. 364)*

ele gir-: Ele geçmek, elde edilmek.

*Aglamakla ele girmez Mustafâ
Neyleyelüm böyledür hükm-i Hudâ
(HM. 118)*

eli boş gel-: 1. Armağansız gelmek. 2. Umulan şeyi getirmeden gelmek.

⁶ babamdan çek eli: metinde “çek babamdan eli”.

*Kapuna eksüklik ile geldük uş
Yüzümüz kara elümüz dahı boş
(VN. 82)*

eli boş git- (dön-): Umduğunu alamadan gitmek, dönmek.

*Gitmenüz dârü'l-fenâdan eli boş
Hâlünüz dârü'l-bekâda ola hoş
(EM. 225)*

eli er-: Ulaşabilmek.

Ölümi anadurun unutmanız

*Elünüz irdüğine zulm itmeniz (YM.
113b-10)*

eli sanata er-: Bir işte veya sanat dalında yetişmiş duruma gelmek, bir işten veya sanattan geçimini sağlamak.

Ana göre bu 'âlemde yitişdi

*Elî bir san'ata irdi yitişdi (ME.
116)*

elinden tut-: Yardım etmek, kayır-mak.

*Sa'y iderdi hâcetin bitürmege
Düşmişün elin tutup götürmege
(EM. 204)*

emanet ko-: Bir şeyi veya bir kimseyi birine veya bir yere bir süreliğine bırakmak.

Sende ol nûrı emânet komışam

*Anda pes 'avn u 'inâyet komışam
(HM. 55)*

emre uy-: Verilen buyruğa göre hareket etmek.

*Siz de benüm emrüme uyun tamâm
Dîn-i İslâm'a [siz] idiün ihtimâm
(RM. 355)*

epsem dur-: Sesini çıkarmamak, tepki vermemek.

*Dir Habîb kim anlara epsem turun
Hakkını alsun 'Ukâse oturun (EM.
216) / (HM. 83)*

eser kalma-: İz, belirti olmamak.

*Didi bir adım dahı a[ts]am eger
Yana kalmaya vücûdumdan eser
(HA. 32b-4) / (SM. 114, 120; HM.
58, 64)*

esir et-: Tutsak duruma getirmek.

Hulk-ıla halkı esîr itmiş-idi

*Hubbını dillerde berkitmiş-idi
(YM. 99a-12) / (HA. 52a-13)*

eteğine yapış-: Birinin himayesi altına girmek.

Bek yapışsun Mustafâ dâmânuna

*Tâ ki âfât ugramaya cânına (HA.
2a-12) / (ArM. 713)*

ezber oku-: Bir metni veya sözü herhangi bir yere bakmadan bellekte kalan biçimiyle söylemek.

*Ezber okurlar bular Kur'ân'ı hem
Bulmadı bu hasleti sâyir ümem
(HA. 22a-6)*

ezber et-: Ezberleyerek akılda tutmak.

İmedi Tevrât'ı ezber ehl-i deyr

*İlle üç Mûsâ vü 'Îsâ vü Üzeyr (HA.
22a-7)*

fayda verme-: Yararlı olmamak.

*Virmedi hiç fâ'ide tedbîr-i halk
İtmeyince tâ anı takdîr Hak (RM.
325)*

feryat (figan) kop-: Acı ve üzüntü dolu haykırış.

İçlerinden kopdı feryâd ile âh

*Gökde ol âhdan tutuldu şems ü mâh
(VN. 64) / (EM. 215, 217, 222, 233;
SM. 114)*

fırsat bul-: Uygun, elverişli zamanı yakalamak.

Bî-hayâlar aya karsup güldiler

*Ta'n okın atmaga fursat buldılar
(HA. 37a-4) / (HA. 36a-6, 49b-8)*

fırsat gözle-: Yapmak istediği iş için uygun bir zaman veya bir durum beklemek.

Âdet olmuşdur ezelden tâ ebed

*Ta'na fursat gözlemek ehl-i hased
(HA. 37a-3)*

fikre var-: Bir konuda karar kılmak, bir şeyi kararlaştırmak.

*'Aklımı cem' eyleyüp açdum gözüm
Fikre vardum bir nefes dirdüm
özüm (HM. 67)*

fitne sal- (düz-, düşür-): Ara bozmak, insanları birbirine katmak.

*Bu iki er kim bu yire geldiler
Kavmimiz içine fitne saldılar (HA.
43a-7) / (YM. 108b-8; SM. 73)*

gaflet uykusuna dal-: 1. Dalgın-lıktan ileri gelen uyuşukluk içinde olmak. 2. İdraksizlik, bilgisizlik, aymazlık içinde olmak.

Bir nefes nefes arzusına uymadı

Gaflet uykusuna talup uy'madı
(VN. 52)

gam çek-: Tasalanmak, kaygılan-mak, üzülmek.

*Her mekânda her zamânda ol demi
Virmege 'âciz degil çekme gamı
(HA. 34b-13) / (ME. 169; SM. 95)*

gam (gussa) ye-: Elem içinde olmak, acı çekmek; derde, kedere tahammül etmek.

Âciz olup derd-ile gam yir-iken

*Âh bir ağız du'âlu dir-iken (SM.
42) / (VN. 80; ME. 224, 231; EM.
227; YM. 113b-5, 115b-12, 134b-9)*

gam yeme-: Tasa etmemek, kaygılanmamak, üzülmemek

*Ümmetümdür kaygum u gussam
hemîn Yimezem ümmetden ayrugin
gamın (VN. 66) / (ME. 248; EM.
228; YM. 113b-9, 127b-7; SM. 50,
51, 52, 121, 123; RM. 307, 359)*

garip gel-: Yadırgamak, şaşırarak.

*Bir niçe gün böyle kalmış ol habîb
Anasına bu 'amel gelmiş garîb
(HM. 75)*

gark et-: 1. Batırmak, boğmak. 2. *mec.* Birine bir şeyi bol bol vermek.

Gark ide anları envâr-ı şühûd

*Sen Habîb'e ideler cândan dürûd
(HM. 53) / (HM. 44, 54)*

gark ol-: 1. Gömülmek, batmak. 2. *mec.* Boğulmak

*Sonra gark oldu vücûdum nûr ile
Bürüdi beni o nûrun 'ismeti* (VN. 28)

/ (EM. 178; YM. 90a-1, 129a-1; HA. 7b-11; SM. 95, 114, 120, 127; RM. 347, 373; HM. 64, 110, 114, 116, 117)

geri çekil-: Bulunulan yerden arkaya, geriye doğru gitmek, kaçmak.

*Girü çekildi anun geldiğin bilüp
Siddik*

*Cemâ'ata otururken imâm ol oldu
hemîn* (HA. 54a-1)

göğsünü döv-: Üzüntü ve pişmanlıktan dolayı göğsünü döverek ağlamak.

İşidüp Âmine zâr eyledi çok

Ki gögsin döğübeni akladı çok
(RM. 138) / (YM. 130b-12)

göklere çık- (ağ-): Pek çok yükselmek.

Nice vasf ide kimesne ol günü

Göklere çıkmış idi feryâd üni (VN. 74) / (VN. 72; EM. 239; YM. 131a-10, 132b-3)

gönl(ün)e dol-: Bir şey tarafından manevi dünyası etkilenmek, rahatlatılmak.

*Kim tola gönlüne 'ilm-i ma'delet
'Aşk-ile pür-nûr olasin meh-sıfat*
(RM. 290)

gönlü açıl-: Sevinmek, rahatlamak, huzur bulmak, ferahlamak.

Ol haberler gönlini üdi güşâd

Güldi yüzi hâtırı oldu çü şâd (RM. 297)

gönlü ak-: Bir şeyi sevmeye, istemeye veya yapmaya içten yönelmek, eğilmek, meyletmek.

Sâdık olan ümmet ana bakmaya

Zînet-i dünyâyâ gönli akmaya (HA. 30a-5)

gönlü alçak (ol-): İnsanları ayırmaksızın samimi davranmak, tevazu sahibi olmak.

Gönli alçagıdı vü kadri celil

Sözleri şîrîn cemâli key cemîl (VN. 52)

gönlü avun-: Üzülmekten kurtul-mak.

Emine bunu işidüp sevindi

Bu sözlerle gönülcüğü avundu (ME. 139)

gönlü kara: Günah sahibi, gönlü kirli.

*Saç sakal ağardı gönlüm kapkara
Kılmadum bir iş ki karam ağara*
(VN. 56)

gönlü yumuşa-: Kızgınlığı, öfkesi gitmek.

*Dinleyüp bir pâre gönli yumşadı
Mustafâ'ya varuban evvel didi* (SM. 81)

gönlüne (içine) korku düş-: Korkmak.

*Tâ ki Ahmed bakdı kandillerine
Hep döküldi düşdi havf dillerine*
(YM. 102b-1) / (YM.120a-2)

gönlüne yol bul-: Göntüle girmek, gönülde yer etmek

Gönlüne yol bulmasun kibr ü hased
Kim hased birle helâk olur cesed
(VN. 54)

gönlünü dağla-: İnsanı aşırı derecede etkilemek, sarsmak, kendinden geçmesine yol açmak.

Görübən yüz sürdi öpdı agladı

‘İşk od-ıla cân u diller tagladı (SM. 119)

gönül al-: Âşık etmek, etkilemek.

Sıhr-ile Mârût’dan mâhir özi

Bir nazarda bin gönül alır gözi
(HA. 29a-8)

gönül bağla-: Severek bağlanmak, içten sevmek, âşık olmak; olmasını, olacağını ummak.

Her kime kim gönlünü bağlayasın

Âhir andan ayrılıp aglayasın (HA. 34a-1) / (HA. 34a-6)

gönül(ünü) düz-: Razi ve hoşnut etmek (olmak.)

Baglama dünyâlara sen gönlünü
Düzmedüm dünyâ-y-içün ben gönlünü (HA. 34a-6)

gönül gözüyle bak-: Kişileri ve olayları hikmet gözüyle görmeye çalışıp yürekten ve içten değerlendirmek.

Ger buna gönül göziyle bakasın

Cân kulagina bu dürri takasın (VN. 37)

gönül ver-: 1. Sevmek, âşık olmak 2. Bir şeyi sevmeye,

istemeye veya yapmaya içten yönelmek, eğilmek, meyletmek.

Gönlünü virdüñ i dervîş fâniye

‘Aklunı divşir işünı tâ niye (ME. 227)

gönül(ünü) al-: 1. Sevindirmek. 2. Kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek.

Hulk u hutf ile gönüller al ele

Âdem oldur hulk ile gönül ala (VN. 54) / (ME. 220; HA. 15a-13, 29a-8)

göz açıp yumuncaya (kadar): Çok kısa bir sürede.

‘İzzet-ile vara seni getüre

Göz açıp yumunca ‘arşa yitüre
(EM. 166)

göz dik-: Bir şeyi ele geçirmek isteğine kapılmak.

Âsumân tolmiş şihâb-ile rücüm

Fitne yollarına göz dikmiş nücüm
(HA. 14b-7) / (SM. 70)

göz erimi: Gözün görebildiği uzaklık.

Katı yaydan ok gibi atılsa cüst

Gözi iriminde kor pâyin dürüst
(HA. 28b-5)

göz kızdır-: (Bir işin) Sonucunu önceden kabul etmek.

Saçular cem’ itdiler yüz kızdırıp
Ol harâmı aldılar göz kızdırıp
(HA. 17a-13)

göz yaşı dök- (ak-, saç-): Ağlamak.

Döğdiler hasret taşıyla başların
Dökdiler hem kanlu gözler yaşların

(VN. 76) / (EM. 220; YM. 112a-5, 124a-1, 124a-3; HM. 117)

göz yaşına bak-: Acımak, merha-met etmek.

*İy melek billâh işit bi-emr-i Hak
Beni esirge **gözüm yaşına bak** (YM. 122b-4)*

göze gösterme-: Görmeye, görüşe engel olmak.

Yıldırım gibi geçübün bâğları

Göze göstermezdi sahrâ tagları (RM. 340)

gözleri yaşar-: Çok duygulandırıcı bir olay, bir durum dolayısıyla gözlerinden yaş gelmek.

Söyledi her biri bir göynüklü söz

*Şöyle kim **gözler yaşarır** göyner öz* (SM. 118)

gözü aç-: Dikkat, teyakkuz hâlinde olmak.

*Cehd it imdi ol **gözi sen açagör***

Bu fenâdan ol göz-ile geçegör (EM. 188)

gözü yaş dol-: Ağlayacak duruma gelmek.

Çün işitdiler sahbâbi bu sözi

*Her birinün yaş ile **toldı gözi** (VN. 63) / (VN. 65; EM. 214; SM. 128)*

gözü yaşlı: Sürekli ağlayan.

*Çün gidesin dünyeden nâ-câr olup
Gözi yaşlı çigeri pür-hâr olup* (ArM. 707) / (SM. 128)

gözün aydın: Sevinçli bir olay dolayısıyla kullanılan bir kutlama sözü.

*Didiler kim **gözün aydın** iy nigâr
Virdi oğlunu Kerîm ü Kirdigâr* (ME. 161)

gözüne tuş ol-: Rastlamak, tesadüf etmek, denk gelmek.

*Bir gün okuyu dururken ol nihân
Gözine tuş oldu bu söz nâ-gehân* (ME. 128)

gözünü yaşart-: Ağlatmak.

İnledür ra'dı bu efgânun üni

*Buludın **gözün yaşardur** düttüni* (SM. 110)

gözüyle gör-: Bir olaya tanık olmak.

*Halk-ı 'âlem **gözleriyle gördiler**
Görmeyenlere haberler virdiler* (VN. 21)

gurbete düşmek: Aile ocağından uzak bir yere gitmek, memleke-tinden ayrı olmak.

***Düşer gurbetlere** ister Hudâ'yı
Hemîşe gözedür Hak'dan rızâyı* (Kİ. 68b-8)

güc(ünü) üz-: Benzerini yapma konusunda bir kimseyi aciz bırakmak, bir şeyi yapamaz duruma getirmek, yormak, kuvvetini kesmek.

*Tagıdan dirnekleri evler bozan
Şaşırup akılları **güçler üzen** (YM. 121a-1) / (EM. 233)*

gücü yet-: Eldeki imkânlarla ancak altından kalkabilmek, üstesinden gelebilmek.

Niçeler dahı dürişüp mevlidi

Her birisi gücü yitdikce didi (SM. 41) / (ME. 175, 219, 233; YM. 114a-9, 134b-8)

güç gel-: Bir şeyin yapılmasında zorluk ve sıkıntı ile karşılaşmak.

Güç gelirse sonra bu nusret işi

Kon yirinde sâbit olsun bu kişi (HA. 45b-8)

gün gibi açık (açıl-): Çok açık, çok belli.

Kaçan ki mühr-i nübüvvet açıldı mühr gibi

Pür oldu nûr-ıla her buka'ı vü cümle bilâd (HA. 54a-12) / (RM. 351)

gün yüzü görme-: Işık görmemek, güneş ışığından uzakta kalmak.

İçi taşı lutf-ile pür-nûr idi

Gün yüzün görmezdi key mestûr idi (RM. 292)

güneş aç-: Güneş bulutlardan sıyrılıp görünmek.

Pes götürdi yüzi farkından nikâb Sanki açdı gök yüzünden âfitâb (RM. 285)

haber sal-: Haber göndermek.

Pes haberler saldılar etrâfa hoş İtmek-içün bir ulu cem'iyet uş (RM. 293)

haber ver-: (Bir kimse veya konuda) Bilgi vermek.

Cebre'îl gelse haber virse bana Diyüvirse ne didi Allâh ana

(YM. 126b-3) / (VN. 21, 48, 75; ME. 207, 248; EM. 228; YM. 106b-10, 109b-5, 126b-3, 132b-6; HA. 8a-8, 23a-3, 31a-3, 48a-11; SM. 114; RM. 337, 351, 363; HM. 71, 75, 95)

hacet bitir-: Her isteğini, arzusunu yerine getirmek.

Ger dilerse evvel âhır ins ü cin Kamusunun bitürem her hâcetin (EM. 200) / (ME. 195; EM. 204)

hacet dile-: İstekte bulunmak.

Her ne hâcet dilesen makbûldür Cümle maksûdun senün mahsûldür (VN. 47)

Hakk'a er- (var-, Hakk'a teslim ol-): Ölmek.

Hakk'a irdi rûhu kat' oldu nefes Cennete gıtdi hü mâ kaldı kafes (SM. 137) / (VN. 71; ME. 68; YM. 122a-5)

hakkını al-: Hakkı olduğuna inandığı şeyi elde etmek, karşılığını almak.

Dir Habîb kim anlara epsem turun Hakkını alsun 'Ukâşe oturun

(EM. 216) / (ME. 241; YM. 114b-3, 114b-5, 115a-2, 115a-5; HA. 54a-7)

hakkını helal et- (eyle-): Hakkını, emeğini bağışlamak.

Dünyeden gitmekliğüm oldu yakın Kamunuz helâl idün âhret hakın (YM. 114a-6) / (YM. 123b-10)

halka karış-: Halkın arasına girmek, halkla birlikte olmak.

Yürür-idi karışuban halk-ıla Cümlesin kul kılmış-ıdı hulk-ıla (EM. 187)

haram ol-: Bir şeyden gereği gibi yararlanamamak.

Haram oldu bize bu zevk ü safâ

Yakdı bizi ayruluğu Mustafâ (YM. 133b-12)

haram kıl-: Yasaklamak.

Cürm ü 'isyânını mecmû'unun 'afv it[gil] tamâm

Lutfin-ıla tenlerine tamu odun kıl harâm (HM. 113)

hasret çek-: Özlem duymak, özlemek.

Didi yanar nefş ü dil hasret çeker

Hiç karârüm yok gözümde yaş döker (YM. 106a-2)

hasret odına yan-: Çok özlem duymak, çok özlemek.

*Cân u dilden ider-idi âh u vâh
Kulların hasret odına yakdı şâh* (EM. 221)

hasta düş-: Hastalanmak.

*On sekiz gün hasta düşdi nûr-ı pâk
Togrılıgla dü-cihânda yüzi ak* (YM. 116a-5)

hatırı hoş ol-: Sevinmek, memnun olmak.

*Çün murâduma irişdüm şimdi uş
Hâtrüm şimdi inen hoş oldu hoş* (RM. 360)

hatırını sor-: Hal hatır sormak, bir kimsenin durumundan haberdar olmak.

İtdi girü Hak te'âlâdan selâm

Sordı biraz hâtrün itdi kelâm (RM. 361) / (EM. 227)

havfa düş-: Bir tehlikenin var olduğu veya yaklaşmakta bulunduğu düşüncesinden kaynak-lanan rahatsız edici duyguya kapılmak.

Havfa düşmiş gâyet ol ehl-i cefâ

Bed-fiâl ü bed-hisâl ü bed-likâ (HA. 25b-1)

hayat bul-: Yeniden canlılık kazanmak, canlanmak, dirilmek.

*Ölü gönüller bulup andan hayât
Gussa vü gamdan bula diller necât* (HM. 95) / (ArM. 706; RM. 288, 305, 323)

hayat ver-: Canlılık vermek, canlandırmak; can vermek.

*Terbiyetdür viren insâna hayât
Terbiyet bulmayan oldu çün memât* (ArM. 703)

hayran kal- (ol-): Çok beğenmek.

Nice kim vâcibdi öyle kıldılar

Tanrı takdîrine hayrân kaldılar (VN. 76) / (VN. 81; EM. 154, 181; YM. 90a-9, 133a-11; SM. 57, 61, 70; RM. 369)

hayrete düş-: Şaşakalmak, şaşır-mak.

Biri de bu hasm ana üşmiş ola

Hasm elinden hayrete düşmiş ola (ME. 214)

hayrette kal-: Şaşırmasına sebep olmak.

Çün işitdi bunı ashâb-ı resûl

Kaldılar hayrette oluban melûl (EM. 222) / (HA. 37b-7; RM. 285)

haz al-: Hoşlanmak, keyif almak.

Zât-ı pâki ümmete olsun mezâr

Anlar andan hazz[ı] alsunlar hezâr
(YM. 125b-3)

helak et-: 1. Öldürmek, ortadan kaldırmak. 2. *mec.* Aşırı derecede yormak, bitkin duruma getirmek.

Putta tapanları hem idüp helâk

Bunlar olısar anun devrinde hâk
(HM. 84) / (YM. 91b-11; HA. 52a-13)

helak ol-: Yok olmak, ölmek.

Ger geçem bir barmağ olurvan helâk
Devlet-ile sen buyır iy cân-ı pâk (SM. 101)

hesap sor-: (Birinden) Birini, yöntem ya da yasadışı davranışlarından dolayı sorguya çekmek.

Ümmetüne sevdüğündendir 'itâb
Sevmesem sormazdum anlardan hisâb (ME. 214)

hor tut-: Birine karşı küçümseyici, incitici davranışlarda bulunmak.

Nür kim alınnda kılmışdur karâr

Sehv-i nisyân-ıla dutma anı hor
(HM. 55)

hoş dem bul-: Rahata, huzura kavuşmak.

Nice tutdı nûrı anun 'âlemi

Nice buldı âdem andan hoş demi
(EM. 175)

hoş geç-: Hoş görünmek.

Gerçeğün yirine yüz yalan katup
Hoş geçerdî halka sâlûsluk satup
(YM. 92b-7) / (ME. 147)

hoş geldin(iz): Gelen kişiye söylenen selamlama sözü.

Hoş selâm aldı vü 'izzet eyledi
Merhabâ hoş geldün iy Ahmed didi
(ME. 204) / (ME. 205)

hoş gelme-: Beğenmemek, hoş gitmemek.

Ol nûra münkir oldu Ebû Cehl ü Bû
Leheb

Hoş gelmedi ki terk oluna cediti
'âdeti (HA.17b-11)

hoş gör-: Gücenilecek veya karşı gelinecek bir davranışı hoşgörü ve anlayışla karşılamak, kusur saymamak.

Makdemîn hoş gördiler çün leşkeri
Böyle didi re'y idüb[en] bil çeri (?)
(HA. 47a-5) / (ME. 134; YM. 97b-11; RM. 287)

hoş tut-: Birine iyi ve sevecen davranmak.

Anlara cân acısı olsa gerek

Bana kıl anları hoş tut iy melek
(SM. 136) / (YM. 123a-10, 123a-12)

hükmü geç- (yürü-): Hükmedici olmak, hükümdarlık yapmak, iş başında olmak. 2. Hükmetmek, devam etmek.

Mu'cizâtun göklere hükmi geçer
Emrün altında olur çarh-ı esîr (ME. 196) / (RM. 362)

hükümünü yürüt- (sür-): Sözü geçmek, her buyruğu yerine getirmek.

*Ol durur esmâda hükmin yürüden
İşbu 'âlemde tasarruflar iden
(ArM. 708) / (ArM. 708; RM. 362)*

ibret al- (tut-): Ders almak.

*Mustafâ'dan ibret alun siz dahi
Birünüz kalmayısar Tanrı hakkı
(VN. 79) / (YM. 97a-2, 134b-1)*

icazet ver-: İzin, onay vermek.

Var icâzet vir diyince ol imâm

*Girdi 'Azrâ'îl revân virdi selâm
(SM. 134) / (SM. 56; RM. 365)*

içini yak-: Çok üzlemek.

Kimisi başın açup yolar saçın

*Âh ider işidenün yakar için
(YM.132a-13)*

idrak et-: Akıl erdirmek, anlamak, kavramak.

*Anun ta'zîmini 'akl itmez idrâk
Zîre hakkında dinmişdür ki levlâk
(ME. 105)*

ihata et- (eyle): 1. Çevirmek, çevrelemek, kuşatmak, sarmak. 2. *mec.* Kavramak, anlamak.

Hem ana yokdur hudûd-ıla rüsûm

Hiç ihâtâ eylemez anı 'ulûm (HM. 45)

iki kat ol-: İki büklüm olmak.

*Utanurdu görse la'linden nebât
Kâmetinden serv olurdu iki kat
(RM. 292)*

ileri var-: İleri gitmek.

*Bu hitâbı rûh-ı Ahmed k'itdi gûş
Turduğı yirden ilerü vardı hoş
(HM. 50) / (EM. 235; HM. 100)*

iman getir-: 1. Gönül rızasıyla Müslümanlığı kabul etmek. 2. Yürekten inanmak.

Tâ 'Ömer îmân getürdi ana

*Didi şimdi iş iderdüm ben sana
(SM. 81) / (ME. 114; YM. 76b-11,
77a-5, 98b-9, 109a-4; HA. 42a-1;
SM. 80)*

imana gel-: Müslümanlığı kabul etmek.

Ana telkîn itdi îmân ol resûl

Sıdk-ıla îmâna geldi anda ol

*(EM. 158) / (ME. 184; EM. 188;
YM. 107b-6, 108a-10; SM. 80, 82)*

in gibi: Dar ve karanlık (yer).

Ol kemer altında agzı in gibi

Nice in örtüsü gitmiş sîn gibi (HA. 7b-2)

inci gibi: Beyaz, küçük, temiz, güzel ve düzgün.

Katdı tesnîm ü rahîk ü selsebîl

Eyledi ag incü bigi Cebra'il (ME. 125) / (YM. 83a-2; SM. 41)

insafa gel-: Acımasız ve haksız tutumdan vazgeçmek.

İmdi insâfa geledüm cümlemüz

*Ümmet işinde nemüz vardur nemüz
(VN. 53)*

intikam al-: Öç almak.

İntikâmun aldum andan yâ Resûl

Ol mübârek hâturun dutma melûl
(ME. 224)

iş bil-: Becerikli olmak.

İş bilen hasmın yegin görür katı

Ger alu çıkarsa anun devleti (HA. 5a-10)

iş et-: Haddini bildirmek, birine beklemediği bir davranışta bulunarak onu zor durumda bırakmak.

İşidüp bu sözi ashâb dir ana

Giri dur yohsa iş iderüz sana (ME. 240) / (SM. 81)

işe yara-: Elverişli olmak.

Gördiler kim fitne düşdi araya

Kimse bulunmaz k'ol işe yaraya
(SM. 73)

işi bit-: Hâli, gücü kalmamak.

Didi eyvâh işümüz bitmiş bizüm
Devletümüz âhire yetmiş bizüm
(HA. 15a-3)

işi harap (ol-): Perişan olmak; işleri, hâli kötü duruma gelmek.

Yavuz iş idenlerün işi harâb

Tamu odı içre olısar kebâb (EM. 208)

iz sür-: İzlemek, arkasından gitmek, takip etmek.

İzlerin sürüp revân 'azm itdiler

Gâr-ı Sevr'ün kapısına yetdiler
(HA. 51a-7)

kadrini bil-: Değerini bilmek, yararlanmak.

Ömrümün kadrini hergiz bilmedüm
Şimdi bildüm ille ömri bulmadum

(VN. 56) / (ME. 261, 262; HA. 20a-10; SM. 87)

kafa döndür-: İlgisini kesmek, iyi davranmamak.

Her kime yüz gösterüp ider vefâ
Dönderür âhir cefâ ile kafâ (HA. 29a-10)

kahır çek-: Uzun süre sıkıntıya katlanmak.

İncidirlerdi o 'âlem fahrını

Anların dâyim çekerdi kahrını
(HA. 36a-8)

kan ağla-: Büyük bir üzüntü içinde bulunmak.

Çıgırup feryâd u efgân eyledi
Döküben hasret yaşın kan ağladı
(YM. 93a-7) / (ME. 149; SM. 137)

kan karıştır-: Yakınlık, akrabalık kurmak.

Eyle barışdı anunla yıldızı

Kan karışdurmag-içün virdi kızı
(HA. 40a-1)

kanlı yaşlara boyan- (kanlı yaşlar dök-, saç-): Büyük üzüntüyle ağlamak.

Hayder'ün ol gice agrıdı gözi

Şöyle kan yaş ile boyandı yüzi
(AhM. 392) / (VN. 61; ME. 235, 239; EM. 215)

kapı aç-: Birini ya da bir şeyi kabul etmek; onun kendi sınırları içine girmesini sağlamak.

İy gözüm nûri kapu açmak gerek

Lâ-cerem hem şerbetin içmek gerek
(EM. 234) / (YM. 121a-11)

kapısına düş-: Birinin insafına, merhametine muhtaç olmak, hükmü altına girmek.

*Nidelüm neyleyelim hiç bilmezüz
Kapuna düşdük hemân hiç
gitmezüz* (YM. 99a-8)

kapısında kul ol-: Birinin hizmetinde, buyruğu altında bulun-mak.

*Kim budur fahr-i cemî'-i enbiyâ
Kapusında kul olupdur evliyâ* (RM. 315) / (RM. 313)

kara yerlere koy- (yere koy-): Gömmek, defnetmek.

Ağaç ata bindürüp alup giden

Kara yirlere koyup toprak iden
(EM. 234) / (EM. 233, YM. 120b-11)

kara(don)lar giy- (bağla-): Yas tutmak.

*Başlar açup geydüren pâläsları
Tutduran kara geyüben yasları*
(YM. 120b-12) / (VN. 68, 69; ME. 246, 252; YM. 119b-6, 120a-9, 121a-7; RM. 361)

karar kıl-: Birçok şeyi deneyip birini seçmek.

Kıldı ol nûr anun alında karâr

Kaldı anun ile nice rûzgâr (VN. 18)
/ (HM. 51, 55, 96)

karar tut-: (Bir yerde) Sürekli bulunmak, kalmak.

*Kimse olmaz bu fenâda pâyidâr
Tutmayısar kimsene bunda karâr*
(ME. 233) / (HM. 54)

karası ağar-: Bağışlanmak; kusu-rundan, suçundan temizlenmek.

*Saç sakal ağardı gönüm kapkara
Kılmadum bir iş ki karam agara*
(VN. 56)

karnına taş bağla-: Her türlü acıya katlanmak.

*Komışam ümmetlerüm yolında baş
Ümmet için bağladum karnuma
taş* (RM. 359)

karşı çık-: Bir düşünceye katılmamak, cephe almak.

Anun adıydı Bahîre ol zamân

Karşu çıkup anlara oldu revân
(RM. 322)

karşı dur-: Direnmek, dayanmak.

*Pes takarrub eyleyüp ol şâha ben
Karşu turmuş-ıdum ol Allâh'a ben*
(RM. 347)

karşı gel-: Birini karşılamak.

Ol gök ehli cümle karşu geldiler

*Hayr makdem yâ Muhammed
didiler* (EM. 196) / (ME. 205; YM. 130b-3; SM. 97, 98)

kaş(larını) çat-: Kızmak, öfkelen-mek.

*Dirler-idi çıksa bir dışına baş
Öldürürlerdi ana kim çatsa kaş*
(RM. 331) / (EM. 204)

katına gel- (var-, er-): (Bir kimsenin) yanına varmak, huzuruna çıkmak, makamına gelmek.

Ol melik-zâde katına geldiler

Kamustı ol arada cem' oldılar
(ME. 130) / (HA. 966; YM. 108b-1;
ME. 131, 136, 143, 156, 158, 169,
174, 193, 194, 215, 256; HA. 21b-
2, 23a-11, 25a-7, 25b-6, 28a-9, 40a-
13; SM. 107; RM. 295, 322, 342)

kemale er- (kemal bul-):
(Maddi ve manevi bakımdan)
Olgun-laşmak,
mükemmelleşmek, olgun-luk
derecesine ulaşmak.

Kapılır cezbeyle Hakke'l-yakînden
Kemâle irür ol nûr-ı yakînden (Kİ.
69a-9) / (SM. 85, 113; RM. 306)

kendinden git- (geç-): Bilinci
işlemez olmak, kendini
kaybetmek, bayılmak.

Âmine çün gördi bu heybetleri

Gütdi kendüden tükendi kuvveti
(VN. 31) / (YM. 91b-9; SM. 82)

kendine gel(-i bul-): 1.
Ayılmak. 2. Aklı başına gelmek.
3. Durumu düzelmek.

Çünkü ol kendüzine geldi girü

Gördi gitmiş hûriler cem' iyyeti
(VN. 31) / (YM. 85b-6, 90b-5,
121b-10, 124a-5; SM. 105; HM.
111, 116)

kendini gör-: Büyük bir gururla
ve kibirle kendini her şeyin
üzerinde tutmak, başkalarını
aşağı görmek.

İdi kibri anda şeytân-ı la'în

Eylemedi secde gördi kendüzin
(EM. 164)

kendini yitir-: Bayılmak, ne
yaptığını bilememek.

*Şimdi Hâlik katıdır nutka mecâlim
kalmadı*

Kendümi yitürdüm evvel kıl u
kâlüm kalmadı (HM. 111)

kılıç çal-: Kılıçla savaşmak,
kılıç ile öldürmek.

İhtiyâr idüp virün anlara tîg
Cümleten çalsunlar anı bî-dirîg
(HA. 47b-8)

kılıç sal-: Düşman üzerine
kılıçla saldırmak, kılıçla
dövüşmek,

Pes 'Ömer bindi Resûl'ün kasdına

Tâ gelüp kılıç sala Hak dostına
(YM. 108b-13)

kıyamet kop-: Kıyamet günü
gelmek.

Korkdı Cebra'il didi kim yâ İlâh

Kim kıyâmet mi kopar iy pâdişâh
(EM. 192)

kız ver-: Bir ailenin kızını bir
başka aileye gelin etmek.

Diledi bu kez anı evermege

Tâlib oldı niceler kız virmege (EM.
170) / (HA. 40a-1)

kin tut-: Kindarca hareket
etmek, kin beslemek.

Ol Resûl'e cümlesi kîn tuttılar

Niçe mihnet hem niçe zecr itdiler
(ME. 221)

korku düş(ür)-: Endişelenmek,
korkmak.

İşbu korku düşdi cümle âline

Nâ-gehâni şems-i İslâm toluna
(EM. 219) / (AhM. 388; HA. 25b-1)

kul et- (kıl-): Kendine aşırı derecede bağlamak, boyun eğdirmek.

Yürür-idi karışuban halk-ıla Cümlesin kul kılmış-ıdı hulk-ıla (EM. 187)

kulağına koyma-: Söylenilen sözlerle önem vermemek, söylenenleri anlamamak, benimsememek.

'Azrayil'dür bil anı cânım kuzı Emin ol koymaz kulagina sözi (YM. 121a-10)

kulağını aç-: Dikkatle dinlemek.

Aç kulagun imdi benden yana tut

Tâ ki ola işbu sözler cânâ kût (RM. 290) / (ArM. 694)

kulak tut-: Dinlemek, işitmek istemek.

Hem agaçlar secde iderlerdi ana

Güş dut bu söze kim direm sana

(AhM. 378) / (VN. 18, 23, 43; ArM. 709; EM. 163, 168; SM. 75, 136; RM. 337; HM. 49, 56, 87, 94)

kuvvet bulama-: Bir işi yapmaya takati kalmamak, gücü tükenmek.

Turmaga cisminde kuvvet bulmadı

Ol müezzin olana eydün didi (VN. 63)

kuvvet tut-: Güçlenmek.

Ehl-i dîn çün böyle kuvvet dutdılar Mekke'yi dahu varup feth itdiler (AhM. 390) / (YM. 109a-9; ME. 175)

kuvvet ver-: Güç katmak, güçlen-dirmek.

Mustafâ Hak'dan dilerdi derd-ile

Kim 'Ömer'le dîne kuvvet virile (YM. 108b-6)

kuvvet yetir-: Muktedir olmak.

Didi kim ümmetün kuvvet yitürmez Bu elli vakte hiç tâkat getirmez (ME. 217)

kül ol-: Bütünüyle yanmak.

Bir aradan yanıban ol kavm-i şûm Kül olup söyindi sanasın ki mum (HM. 86)

layık gör-: Yakıştırmak, uygun görmek; münasip bulmak.

Ne kazandun ana lâıyk görelüm Sünneti erkânlarından soralum (RM. 333)

lütuf işle-: İyilik yapmak, yardım etmek.

Yine vardum Hak bana lutf işledi Yarısın farz olanun bağısladı (SM. 103)

lezzet al-: Hoşlanmak.

Sa'y kıl kes gönünü bu fâniden

Tâ ki lezzet alasın bu bâkiden (ArM. 706)

lezzet boz-: Keyfini kaçırmak, üzmemek.

Ol durur hem cümle lezzetler bozan Şaşırup aklı nice güçler üzen (EM. 233)

makam tut-: Bir yere yerleşmek, bir yerde kalmak.

Belki İlyâs-ı nebi ben ven benâm

*Niçe yıldur bunda dutmuşam
makâm* (HM. 92)

matem tut-: Yas tutmak.

İşid imdi n'itdi Âdem atamı

Kara geyüp tutdı gökde mâtemi
(ME. 252)

mecal(i) kalma-: Gücü kalmamak, güçsüzleşmek.

*Nâgehân dutuldu dilüm oldı lâl
Kalmağı bende dahi nutka mecâl*
(HM. 74) / (HM. 111)

medet um-: Yardım beklemek.

*Mustafâ'dan her biri umar meded
Hem şefâ'at kıla ola oda sed* (EM. 245) / (RM. 374; HM. 58)

mekân tut-: Bir yere yerleşmek.

*Gör o 'âlî-himmeti tutdı mekân
Tâ Hümâ'ya sâyesi ola amân* (HA. 50b-9) / (RM. 303, 345)

muradına er- (muradını bul-): İsteğine kavuşmak, dileği gerçekleştirmek, arzusu yerine gelmek.

*Hem sana her kim salâvat virmedi
Dîn ü dünyâda murâda irmedi*
(HM. 90) / (EM. 201; RM. 341, 360; HM. 75)

nağme düz-: Güzel söz, şarkı söylemek.

*Düze şekker bigi şîrîn nagmesin
Eyleye tûtî-i kudsi âferîn* (SM. 45)

namaza dur-: Namaza başlamak, namaz kılmak için seccadede yerini almak, kıyam etmek.

Eyle durduk namâza biz ikimüz

Gitdi tenümüz nur olduk hepümüz
(YM. 128b-10) / (SM. 131)

name sal-: Mektup, haber gönder-mek.

*Nâme salmuş Kayser'e ol dem resûl
Kayser'i İslâm'a da'vet itmiş ol*
(HA. 16a-7)

nara ur- (at-): Yüksek sesle uzun uzun haykırmak.

*Na'ra urup içeri girdi hemân
Karşu varup didi ol şâh-ı cihân*
(YM. 109a-3)

necât bul-: Kurtulmak.

Hak şehâdet eyleyüp buldı necât

Ba'd ez-ân kıldı iki rek'at salât
(HA. 43b-11) / (RM. 301; HM. 60, 95)

nefsine uy-: Bedenin isteklerine uymak, günah işlemek.

Eydesiz kim şer'ümi komayalar

Nefse uyup dünyayı kovmayalar
(VN. 70) / (VN. 52, 81; ME. 230, 231, 236, 243; YM. 134b-12; HA. 17a-11, 44a-12)

nizam ver-: Düzen vermek, düzenlemek, tertiplemek.

'Arşî icâd eyleyip kıldı tamâm

Nûr-ı ferr-ile ana virdi nizâm (HM. 52)

nüfuz et-: Bir şeyin içine işlemek, geçmek.

Sâve nehri hem nüfûz itdi yire

Su soguldı şöyle kaldı dâ'ire (YM. 92a-12)

odına su saç-: Bir olumsuzluğu, olumsuz bir durumu ortadan kaldırmak.

Saçdı 'adli fitnenün odına su

Oldı şeytânun başı gamdan kayu
(SM. 71)

ok gibi atıl- : Çok hızlı gitmek.

Katı yaydan ok gibi atılsa cüst

Gözi iriminde kor pâyin dürüst (?)
(HA. 28b-5)

oruç tut-: Oruç ibadetini yerine getirmek.

Görinücegez gününün nicesin
Dutun oruç ihya idün gicesin⁷ (YM. 113b-4)

öğüt ver-: Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için fikir vermek, yol göstermek, nasihat etmek.

Her biri çobanına virüp öğüt

Dir-idi anların-ıla bile güt (SM. 53) / (SM. 136)

öksüz koy-: Anası veya hem anasını hem de babasını öldürmek, kimsesiz bırakmak.

Oğlı kızı agladup öksüz koyan

İy nice ogulları yire koyan (EM. 233) / (EM. 234; YM. 121a-3)

önüne düş-: 1. Birinin önünden yürümek. 2. Birine kılavuzluk etmek.

Aldı gitdi Mustafâ'yı Cebra'îl

Önine düşdi ana oldı delil (VN. 45)

özünü der-: Kendine gelmek, ayrılmak.

'Aklımı cem' eyleyüp açdum gözüm
Fikre vardum bir nefes dirdüm
özüm (HM. 67) / (HM. 87)

özünü unut-: Çok şaşırarak, kendini kaybetmek.

Kalasin hayrân unudasın özün

Ne demek gerek çü gördün
kendüzün (SM. 61) / (RM. 348)

pençe tut-: Kavga etmek.

Bu dünyâ birle dutmaz kimse pençe
Buni sevüp dahı sen düşme rence
(ME. 227)

rahat bul-: Huzurlu, mutlu olmak. 2. Huzur verici, mutlu edici olmak.

Kanı ol 'âlemlere rahmet olan
Devletinde ins ü cân râhat bulan
(SM. 138)

rahmet bul-: Allah'ın merhameti-ne ve bağışlamasına kavuşmak.

Sonra Hâris oğlı Zeyd geldi bile

Tâ ki zahmet gidüb[en] rahmet
bula (YM. 108a-11)

rahmet olsun canına: "Allah rahmet eylesin" anlamında ölümler anılırken kullanılan bir iyi dilek sözü.

Hak te'âlâ iy habîbüm dir sana

Hem selâm u rahmet olsun cânuna
(ME. 212)

⁷ dutun oruç: metinde "oruç dutun".

razi ol-: Uygun bulmak, beğenmek, benimsemek, istemek, kabul etmek.

Ümmetinden râzı olsun ol Mu'în Rahmetü'llâhi aleyhim ecma'în (VN. 85)

reva gör-: Uygun, yaraşır, yerinde bulmak.

Biz revâ gördük Hadîce Hatun'ı Zîra çokdur gümüşi hem altını (ME. 169)

revan ol-: Yola çıkmak.

Böyle diyüben yine olduk revân

Bir sürü âhûya ugraduk hemân (HM. 83) / (HM. 88)

ruhunu teslim et-: Ölmek

Çün hitâb üç kerre oldu ol imâm Hakk'a teslim itdi rûhın ve's-selâm (SM. 137)

saç sakal yoldur-: Çok üzmemek, dövündürmek.

Şehleri tahtından uran yerlere Saç u sakal yolduran hem pîrlere (RM. 364) / (YM. 121a-7)

saçı sakalı (başı) ağır-: Yaşlanmak.

Saç sakal ağardı gönlüm kapkara Kılmadum bir iş ki karam agara (VN. 56)

saçını (başını) yol-: Çok üzölmek, üzüntüsünden dövünmek.

Kimisi saçın yolar dir bagrumı Yakdun a bu derdümin kanı emi (EM. 238)

saf bağla- (tut-): Sıralanmak, sıraya girmek.

Cem olup bağlandı saflar sag u sol İtdi teklîf ol Ebâ Bekr'e Resûl (RM. 358) / (RM. 371)

sagu sağ-: Ağıt yakmak.

İşidüp anı figân itdi la'în

Sagu sagdı eyledi âh u enîn (HA. 15a-2) / (ME. 150; YM.93a-12; SM. 136)

secde et- (kıl-): 1. Alnı, eli, ayakları, dizleri, ayak parmaklarını yere getirmek. 2. *mecc.* Saygı göstermek.

Ana rahminden düşecek ol imâm Secde itdi hüsnine Beytü'l-harâm

(HA. 12b-6) / (AhM. 378; ArM. 696; ME. 143; EM. 164, 168, 210; HA.24b-5, 24b-9, 24b-10, 26a-8; HM. 46, 54, 66, 67, 73, 83)

secdeye var-: Secde etmek.

Âvazesin bildi çün dost-ı İlâh

Secdeye varup yine eyledi âh (YM. 125a-3) / (RM. 356)

sefa bul- (sefaya er-): Rahatlık, huzur ve neşe verici bir duruma, ortama kavuşmak.

Açalum ol şekkerün tengini uş

Yimedîn cânun safâlar bula hoş

(VN. 23) / (VN. 49; Kİ. 67b-8; ME. 229; EM. 165, 174, 181, 182, 191, 196, 239; YM. 91a-9, 130a-12; HA. 53a-11; SM. 68, 104; HM. 47)

sefa sür-: Rahat, sakin ve eğlenceli yaşamak.

*Hep melâ'ik anda ana geldiler
Ahmed'i görüp safâlar sürdiler*
(EM. 183) / (SM. 52, 82; HM. 88)

sefa ver-: Rahatlatmak, huzur vermek.

İşbu sözlerden çü buldı Mustafâ

Kim odur cânlara viren çok safâ
(RM. 364) / (VN. 37; EM. 170;
YM. 109a-10; RM. 364)

sel gibi ak-: 1. Sıvılar için bol ve gür akmak. 2. Zaman çabuk ve hızla geçmek.

‘Ömre magrûr olma geçer yel gibi

Şol dereden katı akan sel gibi (EM. 207)

selam al-: 1. Birinin selamlaması-na karşılık vermek. 2. Selam gönderilmiş olmak.

*Hoş selâm virdiler o gök ehline
Aldılar cümle selâmın hem yine*
(ME. 206) / (VN. 69; ME. 157, 204,
205; EM. 157; SM. 95, 99; RM.
365; HM. 92, 93, 104)

selam et-: Uzakta olan birine esenlik dilemek.

*Girü Hakk'a vardı geldi Cebra'ül
Didi kim girü selâm itdi Celil* (VN.
67) / (VN. 68; EM. 225; SM. 88,
98, 130)

selam olsun: “Esenlik dileklerim ulaşsın.” anlamında kullanılan bir iyi dilek sözü.

*Kasr idüp mi'râcı biz kılduk tamâm
Dâyimâ olsun ana bizden selâm*
(EM. 202) / (SM. 34, 37, 38, 39;
HM. 58, 91, 113, 117)

selam ver-: Selamlamak.

Ana varup ol nigâr virdi selâm

Lutf-ile aldı selâm bedr-i tamâm

(YM. 76b-3) / (VN. 69; ME. 157,
200, 203, 204, 205, 206, 212, 244,
246; EM. 157, 177, 182, 195, 230,
231, 232, 241; YM. 110a-3, 125a-
10, 128b-7; SM. 95, 97, 99,
100,101, 119, 128, 132, 133, 134;
RM. 300, 304, 306, 343, 345, 358,
365; HM. 82, 92, 93, 98, 100, 104)

sihhat bul-: Sağlığına kavuşmak.

*İç bu sudan kana kana râhat ol
Sihhat-i cân bul karîn-i devlet ol*
(HM. 77)

sıkıntı çek-: Zorluk veya yoksulluk içinde yaşamak.

*Tubba' u Kisrâ vü Seyf-i Zi'l-yezen
(?) Kasd idüp bu beyte çekdiler
mihen* (HA. 9a-3)

sır aç-: Bir sırrı başkasına söylemek.

Gör ne râz açdum girü bunda sana

Kıl kerem sen de du'â gönder bana
(ArM. 710)

sır verme-: Gizli şeyleri açıklamamak.

*Bilmez-idi ol henüz 'aşk-ı mecâz
Ol cihetden kimseye virmezdi râz*
(RM. 285)

sıtma tut-: Ateş ve ter nöbetleriyle titremeye başlamak.

*Tutdı üç gün ol sıtma Ahmed'i
Ol ten-i pâkinde tâkat komadı* (SM.
113) / (SM. 112)

sipariş eyle- (et-): Bir şeyin yapılmasını veya bir şeyin

gönderilmesini istemek, ısmarlamak.

Tâ ki anlar dahu oğlanlarına

Hoş sipâriş eyleyüben kârına (HM. 55)

son bul-: Bitmek, tükenmek.

Pes gerek anunla itmek ibtidâ

Tâ sözün hayr-ıla bula intihâ (HM. 43)

söz tut-: Söz dinlemek.

Tut sözüm okı üşenme ey sahi

Tâ okıyalar senün-içün dahu (SM. 42) / (ME. 166; YM. 99b-9; SM. 42, 103, RM. 318)

söz yok!: Hakkında hiçbir şey söylenilemez, kusursuz.

Anlara söz yok meger ceng ideler

Bu işün men'ine âheng ideler (HA. 8a-10)

söze başla-: Konuşmaya başlamak, bir konuya girmek.

Gel imdi başlayalum gine söze
Ma'ânî bahri içre yüze yüze (Kİ. 67b-14)

söze gel- (nutka gel-): Konuşmaya başlamak, söylemek; anlatmak, coşmak.

Gönlüm evi çünki toldı leb-be-leb

*Dil söze geldi tokundı leb-be-leb*⁸

(ArM. 698) / (AhM. 369; Kİ. 64b-12; ME. 114, 165; EM. 185; YM.

90b-1; SM. 107; HM. 73, 82, 86, 89, 95, 110)

sözü geç-: Kendisini kabul ettirmiş olmak, hatırı sayılmak.

Andan özge kimsenün geçmez sözi
Mahzen-i 'ilm-i şefâ'atdür özi (RM. 332)

sözü uzat-: Gereğinden çok konuşmak, söylemek.

Şevkumuzdan sözi tatvîl eyledün
Kasr idelüm kim inen çok söyledün (SM. 103)

sözünü kes-: Biri konuşurken söze karışıp onun konuşmasına fırsat vermemek.

Hışmı yog-ıdı sözün sıyan-içün
Dimez-ıdı sözümi sıdun niçün (EM. 203) / (SM. 65)

söz(ünü) tut-: Öğüdüne uymak.

Her ne buyursa dutarlardı sözün
Görmege iverler-ıdı ay yüzün (ME. 168) / (RM. 373)

su gibi ak-: Coşmak, coşkulu bir şekilde etrafta dolaşmak.

Âh u efgân-ile bakdum her yana
Aglayup su gibi akdum her yana (HA. 12a-5)

sûrete gel-: Oluşmak, ortaya çıkmak.

Emr-i Kün'den çün ulaşdı kâfa nûn
Sûrete geldi kazâyâ-yı derûn (HM. 44) / (HM. 52)

şefkat um-: Şefkat beklemek.

İy melik şefkat umageldüm sana
Aldıgun mâlum 'atâ eyle bana (HA. 8b-10)

şeref bul-: Değeri artmak.

⁸ Beyitte kafiye kusuru var.

*Zer ü nesl artup şeref buldı cihân
Göz açup gördi cihânı ins ü cân
(HM. 47) / (HM. 108)*

şeref ver-: Onurlandırmak,
şeref-lendirmek.

*Çün şeref virdün ana adaş idüp
Eyleme hor gine bir evbâş idüp
(YM. 81a-7) / (HM. 53)*

şevke gel-: Bir şeyi yapmak için
büyük bir arzuyla coşmak, şevk
ve heyecana kapılmak.

Kasra çıkıdı raksa girdi hûriler

*Şevke geldi çarha girdi nûrlar⁹
(YM. 90a-13)*

şöhret bul-: Ün sahibi olmak,
üne kavuşmak, ünlenmek.

Hâsıl idesin kemâl-i iktidar

*Bulasın söz 'âleminde iştiâr (HM.
43)*

şüphe tut-: Kuşkulanmak.

*Hem dahi döşendi bir sündüs döşek
Yir-ile gök arasında tutma şek
(EM. 176)*

takat getir-: Dayanmak, katlan-
mak.

Didi kim ümmetün kuvvet yitirmez

*Bu elli vakte hiç tâkat getirmez
(ME. 217) / (SM. 126)*

tana kal-: Hayret etmek.

Gelüben cümle saçu saçdı ana

*Ay yüzün görüp bular kaldı tana
(VN. 33) / (ME. 250; EM. 181;*

*YM. 90a-9, 128b-12; SM. 107;
HM. 66)*

tasaya düş-: Endişelenmek,
kaygılanmak.

Tasaya düşdi Ebû Cehl-i la'în

*Cân kayusu ugradı oldu hazîn (SM.
80)*

tenhâ kal-: Yalnız hâle gelmek,
tek başına olmak.

*Vardılar hep kaldı tenhâ Mustafâ
Gitmedi bulut ana kıldı vefâ (SM.
66) / (RM. 308)*

ter dök-: 1. Çok terlemek. 2.
Zahmet çekmek.

*Başladı dür gibi derler dökmege
Cân firâkınun belâsın çekmeğe
(RM. 366)*

terbiye al-: Eğitilmek, ahlaklı
yetiştirilmek.

Şöyle kim cân tenden alur terbiyet

*Bu sözi bildünse buldun ma'rifet
(ArM. 703)*

tir tir titre-: 1. Çok üşümek; 2.
mec. Çok korkmak.

Ol mübârek yüzini gördüğü an

*Ditredi dir dir sarardı çün hazân
(YM. 109a-5)*

toprağa düş-: Ölmek, vurulup
ölmek.

*Kara topraklara düşüben Hasan
Âh-ıla feryâd iderdi hem Hüseyin
(RM. 369)*

toprak et-: Öldürüp toprağa
gömmek, toprağa gömmek
suretiyle yok etmek.

⁹ Beyitte kafiye kusuru var.

Ağaç ata bindürüp alup giden

*Kara yirlere koyup **toprak iden***
(EM. 234) / (YM. 120b-11)

toprak ol-: 1. Ölmek. 2. Toprağa karışmış olmak.

İmdi gel sana dilün fermân-iken
Toprag olmadın adun insân-iken
(SM. 42) / (AhM. 389; VN. 80; HA. 19b-4; RM. 373)

tuzağa düş-: Birileri tarafından hazırlanan kötü bir duruma uğramak, oyuna gelmek.

Anlara zâd isteyü çıkıdum bu dem

*Bu kişinün **dâmına düşdüm** bu dem*
(HM. 89)

tüm varını yoluna koy-: Bir kimse tarafından maddi veya manevi bütün varlığı, sahip olunan her şeyi, bütün serveti biri ya da bir ideal uğruna feda etmek.

***Kamu varımı** kodum yolına ben*
Ana kurbân eyleyeyin cân u ten
(YM. 77a-6)

uykusuz kal-: Uyuyamamak.

Kıldı keşf-i sırr-ı 'ilm-i min ledün
Uyhusuz kalup i nice günle dün
(SM. 78)

uykuya var-: Uyumak.

***Uykuya vardum** uyurken nâgehân*

İrdi sem'üme benüm bir ses hemân
(HM. 98)

ümidini üz-: Umudunu kesmek.

Anı bu heybetde göricek yakîn
*Dirligümden üzdüm **ümîdüm** hemîn*
(HM. 82)

ümit kes-: Artık hiçbir şey beklememek, bir şey umamaz olmak.

Rabbine meşgûl oluban ol ferîd

Kesdi dünyânun hayâtından ümîd
(SM. 128)

vacip ol-: 1. İslam dinine göre yapılması gerekli olmak; 2. *meç.* Yapılması lüzumlu olmak.

***Vâcib oldı** kim vücûdından kıyâm*

Yine kendü zâti-y-ıladur müdâm
(HM. 44)

vadesi yet-: Eceli gelmek.

Enbiyâlar benden öndin geldiler
***Va'de yitüp** olar dahı öldiler¹⁰*
(YM. 118b-11)

vakti gel-: Bir şey yapmak için uygun zaman yaklaşmak.

*Didi **vakti geldi** mi şimdi anun*
Didi aç kapuyı kim devlet senün
(SM. 94)

vatan tut-: Yerleşmek, yurt edinmek.

*Çünkü **tutdı** ana rahminde **vatan***

Oldı sünük et ü kan ebdân u ten
(RM. 299)

vefat bul-: Ölmek, vefat etmek.

İşit imdi kim o fahr-i kâinât

*Nice haste oldı vü **buldı vefât*** (VN. 62) / (EM. 210)

vird oku-: Kur'an okumak, dua etmek.

¹⁰ Vezin kusurlu.

Vird okuyup eyledi hamd u senâ

El götürüp pes hemân itdi du'â
(HM. 105)

vücuda getir-: Meydana getirmek, var etmek.

Sebeb oldur ki zîrâ işbu cûda
Kamuları getürdüm hep vücûda
(ME. 115)

vücut bul- (vücuda gel-): Var olmak, ortaya çıkmak.

Kün didün bir kerre işbu kâ'inât

Halk olup buldı vücûdı mümkünât
(RM. 275) / (ME. 114, 118, 145;
YM. 89b-9, YM.91b-7; EM. 179;
SM. 32, 64; HM. 52)

vücut ver-: Var etmek, meydana çıkarmak, şekil vermek.

... nûra sen virdün vücûd
Kâ'inâta senden irdi cümle cûd
(RM. 275)

yabana at-: Değer vermemek, önemsiz görmek.

Îlâhî buncılayın itme bizi

İşgünden yabana atma bizi (ME. 229) / (ME. 241; 255)

yaka(sını) yırt-: Acı ve üzüntünün etkisiyle kendinden geçip vücudunu darp etmek, üstünü başını parçalamak.

Yakasın çâk eyleyüp itdi figân

Anası katına iletirdi hemân

(YM. 95b-3) / (VN. 71; ME. 160, 252; EM. 224, 238; YM. 118a-4, 130b-11, SM. 117, 138; RM. 352)

yalan kat-: Sözleri içerisine doğru ve gerçek olmayan sözler katmak.

Gerçegün birine yüz yalan katup
Hoş geçerdî halka sâlûshk satup
(ME. 147) / (YM. 92b-7)

yana dön-: Belli bir tarafa yönelmek.

Kıldılar çünkim namâz oldı tamâm
Ashabından yana döndi ol hümmâm
(YM. 118b-8) / (YM. 118a-12, 119b-11; HM. 101)

yarına bırak-: Ertelemek.

Bugün algıl koma beni yarına

'Âşık olan vuslat ister yârına (EM. 171)

yas donu giy-: Ağlamak, yas tut-mak.

Böyle diyüp söyler-idi 'Azra'il

Geldi yas tonın giyüben Cebra'il
(YM. 127a-6) / (ME. 248; YM. 127a-3)

yas tut-: Çok üzölmek, yasa bürünmek, matem tutmak.

Cümle gök ehli senün'çün tutdı yas
Kara donlar geydi cümle cinn ü nâs
(VN. 69) / (VN. 72; ME. 138; YM. 85b-4, 120b-12, 131a-9; RM. 362, 369)

yaş dök- (ak(it)-, indir-, yağdır-): Ağlamak.

Zemzem acı yaş döküp kıldı hurûş
Geh yire girdi vü gâh eyledi cûş

(SM. 139) / (EM. 210; ME. 149, 223, 234, 236; YM. 106a-2, 111a-3, 111b-7, 114a-4, 117b-2, 120b-6,

120b-7, 131a-10, 132a-6; SM. 110; RM. 352, 358, 368, 369; HM. 118)

yeğin gör-: Üstün, kuvvetli bulmak; önemsemek.

İş bilen hasmın yeğin görür katı

Ger alu çıkarsa anun devleti (HA. 5a-10)

yel gibi: Çok hızlı bir biçimde, çabucak, hızla.

'Ömre magrûr olma geçer yel gibi

Şol dereden katı akan sel gibi (EM. 207) / (RM. 340; HM. 101)

yele ver-: Savurmak, boşuna harcamak.

Nâzenîn 'ömri kamu virdüm yile Nefsüm arzûlarına yile yile (VN. 56) / (EM. 201; HA. 14b-1)

yere boyan-: Yere, toprağa düşmek, batmak; yerle, toprakla bir olmak, kaybolmak.

Gine geldi bir koyu ün key katı

Yire boyandı ol anun heybeti (YM. 119b-12)

yere geç-: Yıkılıp yerle bir olmak, batmak, kaybolmak, yok olmak.

Sâve bahri yire geçdi hem dahı

Gayrı su çıkıdı yirinden iy ahî (ME. 147) / (RM. 314)

yere gir-: 1. Yok olmak. 2. Çok utanmak, mahçup olmak.

Yire girsün tenümüz sensüz bizüm Bakmasun bu dünyeye sensüz gözüm (YM. 131b-6)

yere koy-: Öldürmek, mezara gömmek.

Oglı kızı agladup öksüz koyan

İy nice ogulları yire koyan (EM. 233)

yerine çek-: Yerini (görevini) bir kimseye bırakmak.

İmâmet idemedi rikkat eyleyüp Sıddık Yirine çekdi imâm itdi İbn-i Hattâb'ı (HA. 53b-4)

yerine gel-: Gerçekleştirmek, yeri-ni bulmak.

Gire minnet perdesine ol zamân

Tâ yirine gele emr-i Müste'ân (HM. 51)

yerine getir-: 1. İstenileni, gereke-ni yapmak. 2. İfa etmek.

Nice ki kıldı vasiyet Mustafâ

Yirüne getürdi ashâb-ı safâ (YM. 133a-8) / (VN. 60; ME. 254; EM. 242; HM. 108)

yerini bul-: 1. Uygun olan yerde olmak. 2. Kendine yakışan maka-ma, duruma ulaşmak.

Andan artuk kimseye nakl itmedi Çünkü yirin buldı ayruk gitmedi (VN. 20)

yıldırım gibi: Büyük bir hızla.

Yıldırım gibi geçübün bâğları

Göze göstermezdi sahrâ tagları (RM. 340) / (YM. 127b-13)

yıldızı barış-: Bir kişiyle iyi geçinmek, sevmek.

Eyle barışdı anunla yıldızı

Kan karışdırmag-içün viridi kıızı
(HA. 40a-1)

yoktan var et-: Yaratmak,
ortaya çıkarmak.

Didi kim i kullarum bilün sahîh

Sizi yokdan var iden benüm sarîh
(HM. 59)

yol bul-: Ulaşmak, erişmek.

Çü buldun mevlid-i zâtîsine yol

Gel imdi mevlid-i esmâsını bul

(Kİ. 61a-6) / (Kİ. 68b-18; ME. 137;
HA. 7a-7, 8b-2, 14b-5, 30a-4, 37a-
2; RM. 294, 313, 334; HM. 46, 51)

yol göster-: 1. Kılavuzluk
etmek; yolu bilmeyene
anlatmak, tarif etmek. 2. *mec.*
Ne yapılacağını, nasıl
davranılacağını öğretmek.

Dünyeye var kullaruma ol resûl

Halka göster hâlikına toğrı yol
(EM. 166) / (YM. 97a-9; RM. 372)

yol tut-: 1. Gitmek, yolculuk
yapmak. 2. Yaşayışına kendine
göre şekil vermek, kendi
gönlünce, kendi anlayışına göre
yaşamak.

Bildiler kim ol Resûl-i bedr-i mâh
Da'vet-i sultâna tutmuşdur o râh

(RM. 343) / (ME. 243; EM. 191;
SM. 60, 62; RM. 276, 289, 306,
321, 332, 340, 345, 367; HM. 105,
114)

yola gel-: Belli bir fikre yahut
inanca uymak.

Bilmedük kim 'âkıbet işün n'ola
Gelisersin sen dahı bir gün yola
(RM. 360) / (YM. 97b-1)

yoldan az-: Doğru yoldan ayrıl-
mak.

Nefs-i emmâreyle şeytân bunlara
Korkaram ki hep [bu] yoldan
azdura (YM. 126a-1)

yoluna baş koy-: Bir amaca
ulaşmak için her şeyi göze
almak.

Komışam ümmetlerüm yolında baş
Ümmet için bağladum karnuma taş
(RM. 359) / (EM. 156, 169; YM.
89a-10; RM. 331)

yoluna can ver- (koy-): Bir
uğurda canını feda etmek.

Ol Resûl'e biz uyalum sıdk-ıla

Yoluna cânı koyalum 'ışk-ıla (EM.
159) / (EM. 169; HA. 42b-4)

yoluna uy- (gir-, git-): Fikrini
benimsemek, peşinden gitmek.

Ol habîbi seven uydı yoluna
Uymayanlar ardını döndi dine (EM.
207) / (ME. 263; EM. 225)

yolunu tut-: 1. Bir yere doğru
gitmeye başlamak. 2. Engel
olmak, bırakmamak.

Besmeleyle hamd idüp ol mihribân
Pes Medîne yolunu tutdı hemân
(RM. 316) / (EM. 165; SM. 57)

yön tut-: Yönelmek.

Her hicâba kim irüp tutdum yönüm
Çıkdı bir el bilegüm tutdı benüm
(SM. 102) / (HM. 91)

yönünü dön-: Yönelmek,
gitmek.

Görüşüp aldı elini eline

Döndi yönin gine evi yolına (YM. 102a-2)

yüreği kız-: Hararetlenmek.

Ditredi a 'zâlarumun kamusu

Kızdı yüregüm getirün kanı su (YM. 120a-3)

yüreği yan-: Aşırı derecede ve derinden üzüntü duymak.

Yatduğu yirden işitti anları

Derd odıyla **yüreği yananları** (EM. 219) / (SM. 114)

yüreği yarasız: Dertsiz, tasasız, rahat ve huzur içinde olmak.

Kalmış idi cümle şöyle çâresüz

Yog-ıdı hiç bir yüregi yâresüz (VN. 77)

yüreği zayıf (ol-): Hassas, yufka yürekli.

Kim za'îf olur bularun **yüreği** söylemek olmaz kişi her gerçeği (SM. 117)

yüreğine ateş düş-: Büyük bir acı ve üzüntü yaşamak.

Düşdi şeytânun yüregine bir od

Yandı pes ol gice bî-hadd ol hasûd (YM. 92b-1)

yüreğini dağla- (yak-): Acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvrınmak.

Varacak zârî kıluban akladı

Yakdı yârânun yüregin tagladı

(SM. 117) / (VN. 61; ME. 193, 235; EM. 181, 184, 212, 219, 221; YM. 76a-9, 76b-12, 77b-13, 78a-6, 112a-

7, 115b-1, 117b-11, 121b-8, 131a-6; HA. 14b-2; SM. 136; RM. 352, 367)

yüreğini doğra-: Çok acı, ıstırap vermek.

Bu firâk odı kime kim ugradı Ugraduğunun yüregin dogradı (YM. 132b-7) / (RM. 370)

yüreğini kanat-: Çok fazla üzmetmek, zulmetmek.

Nice tonlar geyeni 'uryân iden Bagrını pâre yüregin kan iden (EM. 234)

yürek oynat-: Birdenbire korkut-mak veya heyecanlandırmak.

Hây u hûy âvâzı toldı her cihât

Kimi yürek oynadur kimisi at (HA. 7b-12)

yürek yar-: Çok üzölmek.

Çünkü ashâb işbu hâli gördiler Ağlaşuban hep yürekler yardılar (EM. 237) / (SM. 134)

yüz çevir- (döndür-): Gösterdiği ilgiyi, yakınlığı kesmek.

Anı kim ferri Ferîdûn eyledi

Yüz çevirdi bî-fer ü dün eyledi (HA. 29b-5) / (HA. 5a-1)

yüz göster-: Yakın davranmak, ilgilenmek.

Her kime yüz gösterüp ider vefâ Dönderür âhir cefâ ile kafâ (HA. 29a-10)

yüz karası: Suç, utanç, günah.

İrdük uş eksüklik-ile kapuna

Yüz karasını getirdük tapuna (RM. 374)

yüz kızdır-: Utanmayı göze almak.

*Saçular cem' itdiler yüz kızdırup
Ol harâmı aldılar göz kızdırup
(HA. 17a-13)*

yüz sür-: Büyük sevgi, saygı gösterilen birinin huzuruna çıkarken eşğine, ayağına ... doğru –yüzünü yere sürercesine-eğilmek.

Ol mübârek ravzası işigine

Yüzini sürenlere yüz bin selâm

(ME. 262) / (ME. 170, 177, 184, 195, 248, 261, 262; EM. 159, 182, 183, 194; YM. 77a-4, 89b-1, 93b-12, 95a-5, 135a-1; HA. 17a-6; SM. 49, 67, 108, 138; RM. 313, 326, 357; HM. 83, 77, 90)

yüz tut-: 1. Bir yere, kişiye doğru yönelmek, gitmek. 2. Birine inanıp bağlanmak, uymak. 3. Belli bir duruma dönüşme yönünde ilerlemek.

*Secdeden dönüp yüzün tutdı göge
Kimdür anı eyle kim gerek öge*

(AhM. 376) / (ME. 115, 180, 208, 222, 237, 244, 250; HA. 16b-2, 53b-2; SM. 113; RM. 333, 335, 337)

yüzü ak (ol-): Suçu ve utanılacak bir durumu bulunmayan

*Anda-y-iken nâgehân ol yüzü ak
Cebra'il cennetden irgürdi Burâk
(VN. 44) / (VN. 58; ArM. 707; ME.*

255; YM. 116a-5; SM. 73, 89, 143; RM. 320, 341, 368)

yüzü gül-: Sevinci yüzünden belli olmak.

Ol haberler gönlini itdi güşâd

Güldi yüzü hâtırı oldı çü şâd (RM. 297)

yüzü kara (ol-): Utanacak bir durumu bulunan.

*Benven ol yüzü kara vü 'âsi kul
Bencileyin 'âsi kul gelmiş degül
(VN. 56) / (VN. 82; HA. 26b-12)*

yüzü karar-: Çok utanıp, sıkılmak.

Yüzü karardı duhân-ı 'âr-ile

Mihri örterken gil-i inkâr-ile (HA. 38a-12)

yüzü suyu hürmetine: Birinin veya bir şeyin hatırına veya varlığına değer verildiği için□ anlamında kullanılan bir söz.

Nidâ itdi bes andan bana Rabb'üm

Senün yüzün suyuna iy habîbüm (ME. 217)

yüzü yere düş-: Kusuru ortaya çıkıp zor durumda kalmak.

*Her 'adû kim itdi ol mihre nigâh
Yüzü yire düşdi çün zull-ı 'inâd
(HA. 38a-10)*

yüzü yok-: Birinin daha önce çok şey istediği için tekrar istekte bulunmaya utanması anlamında kullanılan bir söz.

*Umarın redd itmeyesin sen sözüüm
Gerçi kâsırdur özüm yokdur yüzüm
(YM. 97b-13)*

yüzüne bakma-: 1. Darılıp küsmek. 2. İlgilenmemek, önem ver-memek.

*Ger bana senden irişmezse meded
Yüzüme bakmaz benüm hergiz
Ehad* (YM. 87a-13)

(suçunu) yüzüne vur-: Ayıplayarak kusurunu yüzüne söylemek.

*Ol sebebden götürürdi güçlerin
Yüzlerine urmaz-ıdı suçların* (ME. 221)

yüzünü döndür-: Yönelmek.

Nakşı ko nakkâşa dönder yüzünü

Ana teslîm idegör kendüzünü (YM. 97a-3) / (RM. 337)

yüzünü görme-: Uzun süre görmemek, hasret kalmak.

*Görmez oldılar Resûl'ün çün yüzün
Yanmağa başladı ashâb-ı güzîn* (SM. 112)

zahmet çek-: Güçlkle karşılaşmak, sıkıntıya katlanmak.

*Râziyam ben çekmege her zahmeti
Tek Hudâ anlara kılsun rahmeti*

(SM. 136) / (VN. 30; YM. 126a-4, 126a-5)

zahmet ver-: Sıkıntı, eziyet vermek.

Gerçi kimse idemez buna ziyân

Lik zahmet vireler direm hemân (SM. 67)

zevale er-: Bozulup yok olmak, çökmek; zeval bulmak.

İriser 'âlem günine hem zevâl

Agu olısar bize dünyâda bal (YM. 124a-11)

ziyan et-: Zarara uğratmak.

Gerçi kimse idemez buna ziyân

Lik zahmet vireler direm hemân (SM. 67)

ziyana ver-: Boş yere harcamak, israf etmek.

*Hem yitürdüm ol togan mevlûdumu
Virmişem sandum ziyâna südümi* (HA. 12a-4)

Görüldüğü gibi 15. yüzyıl mevlit şairlerinin söz varlığı içerisinde deyim kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Dilde hazır söz kalıpları olarak yaşayan deyimler, aynı zamanda mecazlı ifadelerdir. Az sözle derin anlamlar ifade etmeye yararlar. Manzum olarak kaleme alınan mevlit türü eserlerde şairler, vezin gereği az sözle çok şey söylemek zorunda olduklarından veznin kısıtlayıcı etkisini azaltıp anlatımı zenginleştirmenin yolunu büyük oranda deyimleri kullanmakta bulmuşlardır.

15. yüzyıl mevlit metinlerinde yer alan deyimlerin çoğunluğu günümüzde de yaygın olarak kullanılmakla birlikte arkaik deyimlere de rastlanmaktadır: “canı yan-” (ME. 138), “göz dik-” (HA. 14b-7), “hasret

çek-” (YM. 106a-2), “*kız ver-*” (EM. 170), “*sözü geç-*” (RM. 332), “*yıldızı barış-*” (HA. 40a-1) gibi deyimler ve sayısını artırabileceğimiz daha pek çok deyim hiçbir değişikliğe uğramadan günümüzde de sıkça kullanılmakta; “*aya kars-*” (HA. 37a-4), “*baş aç-*” (YM. 131b-2), “*el sun-*” (HA. 29b-13), “*kan karıştır-*” (HA. 40a-1), “*pençe tut-*” (ME. 227), “*sagu sağ-*” (ME. 150), “*tana kal-*” (VN. 33), “*yeğin gör-*” (HA. 5a-10) gibi deyimlerse arkaik deyimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Deyimler de atasözleri gibi kalıplaşmış, değişmeyen söz kalıpları olsalar da mevlit metinlerinde tespit ettiğimiz deyimlerin bazılarında kelime değişiklikleri göze çarpmaktadır. Kimi deyimlerin bir kısmı Türkçe yerine Arapça ya da Farsça kelimelerle karşılanmaktadır. “*ayak bas- / kadem bas-, pây bas-*” (VN. 40), “*belini bük- / kaddini dal eyle-*” (HA. 29a-12), “*dünyayı başına dar et- / cihâni başına teng eyle-*” (HA. 8a-13), “*gönlüne korku düş- / diline havf düş-*” (YM. 102b-1), “*kulak tut- / gûş dut-*” (AhM. 378), “*sıkıntı çek- / mihen çek-*” (HA. 9a-3), “*sözü uzat- / sözü tatvîl eyle-*” (SM. 103), “*şöhret bul- / iştihâr bul-*” (HM. 43), “*yaka yırt- / yakasın çâk eyle-*” (YM. 95b-3) örneklerinde olduğu gibi.

Deyimler, şairlerin şiirlerine anlam güzelliği katmak ve söyleyişi güçlendirmek açısından olduğu kadar halka kendi diliyle seslenebilmek açısından da önemli araçlardır. Eserlerinde deyimleri bilinçli bir şekilde ve ustaca kullanan mevlit şairleri, kimi beyitlerinde birden fazla deyimle yer vererek ifadelerine ayrı bir zenginlik ve canlılık kazandırmışlardır:

İşid imdi n’idi Âdem atamı / Kara geyüp tutdı gökde mâtemi (ME. 252)

Ol durur hem cümle lezzetler bozan / Şaşırup akli nice güçler üzen (EM. 233)

Sabr ile kanâ’atı elden koman / Hak kefieldür rızkunuza gam yimen (YM. 113b-9)

Eyle barışdı anunla yıldızı / Kan karışdurmag-içün viridi kıızı (HA. 40a-1)

Sürdiler yüzler düşüp ayagina / Şükr iderler görüben Allâh’ına (RM. 357)

‘Aklımı cem’ eyleyüp açdum gözüm / Fikre vardum bir nefes dirdüm özüm (HM. 67)

Mevlit şairlerinin sayısını artırabileceğimiz bu türden beyitleri aynı zamanda Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerindeki deyim kullanımının yoğunluğu hakkında fikir veren örneklerdir.

SONUÇ

Atasözleri ile deyimler, tarihî kökleri çok eskiye dayanan sözlerdir. Kalıplaşmış olması ve günlük konuşmalarda sıkça kullanılması, onların

zaman içerisinde unutulmadan bugünlere gelmesini sağlamıştır. 15. yüzyıl mevlit şairleri atasözleri ve deyimlerden Türkçenin ifade imkânları çerçevesinde ve kabiliyetleri doğrultusunda bolca yararlanmışlar, atasözleri ve deyimleri nazma çekmede hayli başarılı olmuşlardır.

Mevlit şairlerinin sahip oldukları zengin kelime kadrosu içerisinde atasözleri ve deyimlere sıkça yer vererek söz varlığımızın devamlılığına küçümsenemeyecek katkılarda bulduklarını söylemek mümkündür. Ne var ki çalışmamız çerçevesinde tespit ettiğimiz deyimlerin bir kısmının konuya ilişkin yapılmış çalışmalarda yer almaması daha pek çok deyim eski metinlerimizde saklı olup tespiti muhtaç olduğunu ortaya koymaktadır. Dilimizin zengin söz varlığı içerisinde zamanla ortaya çıkan, anlamları değişen ve kullanımdan düşen atasözleri ile deyimleri tümüyle tespit edebilmek ve anlam yönüyle değerlendirebilmek için konu üzerindeki çalışmaların diğer yüzyıllarda yazılmış mevlit türü eserler yanında Türkçenin her devresine ait metinleri kapsayacak ve süreklilik arz edecek biçimde devam ettirilmesi gerekmektedir.

KISALTMALAR

AhM. : **Ahmedî, Mevlid** [ÜNVER, İsmail. (1977), “Ahmedî'nin İskender-nâmesindeki Mevlid Bölümü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 355-411.]

ArM. : **Ârif, Mevlidü'n-Nebî** [TUNÇ, Semra. (1996), *Ârif, Hayatı-Eserleri-Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkitli Metni C. I-II*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.]

EM. : **İpsalalı Ebu'l-Hayr, Mevlid** [GÜNŞEN, Ahmet. (2004), *İpsalalı Ebu'l-Hayr Mevlid*, GÜ Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara.]

HA. : **Hamdullah Hamdî, Ahmedîyye** [İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nu: TY 1980]

HM. : **Hafî, el-Kevkebü'd-dürriyye Fi Mevlidi Hayrî'l-berîyye** [SAMSAKÇI, Seda Yeşildal. (2010), *Hafî'nin Mevlidi el-Kevkebü'd-Dürriyye Fi Mevlidi Hayrî'l-Berîyye ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.]

Kİ. : **Kerîmî, İrşâd** [Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nu: 3723]

ME. : **Za'îf(î) (Hacı Mustafaoğlu) Mecma'u'l-Envâr** [KÖKSAL, M. Fatih. (2011), *Mevlid-nâme*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara.]

RM. : **Recâî, Mevlid** [KÖKSAL, M. Fatih. (2011), *Mevlid-nâme*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara.]

SM. : Sabâyî, Mevlid [BAY, Fatih. (2003), “Sabâyî Mevlid”. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi SBE, Niğde.]

VN. : Süleyman Çelebi, Vesîletü'n-Necât [TİMURTAŞ, Faruk K. (1970), *Süleyman Çelebi: Mevlid*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.]

YM. : Yahyâ b. Bahşî, Mevlûdü'n-Nebî [Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nu: 5308/3]

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (2009), *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yay., Ankara.

AKSOY, Ömer A (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

ALBAYRAK, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yay., İstanbul.

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, < <http://tdkterim.gov.tr/atasoz/> >, (17 Ocak 2014)

BATIİSLAM, Dilek (2003), “15. Yüzyıl Divan Şiirinde Halk Kültürü” *Folklor/Edebiyat*, S.1, s. 123-130.

BAY, Fatih (2003), “Sabâyî Mevlid”. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi SBE, Niğde.

BEYZADEOĞLU, Süreyya (1999), “Atasözleri ve Deyimlerin Divan Şiirimize Yansıması ve Bilinmeyen Bir Eser Armağan”, *Türk Edebiyatı*, s.30-33.

Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler (2004), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

ÇOBANOĞLU, Özkul (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara.

DİLÇİN, Dehri (2000), *Edebiyatımızda Atasözleri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

EROĞLU, Süleyman (2010), “Edebî Bir Tür Olarak Mevlitler -Şekil Özelliklerine Dair Bazı Değerlendirmeler-”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 11, S. 18, s. 125-142.

EROĞLU, Süleyman (2011), *Bursalı Lâmî Çelebi Mevlidü'r-Resûl*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa.

EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler I (Atasözleri)*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul.

- EYÜBOĞLU, E. Kemal (1975), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler II (Deyimler-Tabirler)*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul.
- GÜNŞEN, Ahmet (2004), *İpsalalı Ebu'l-Hayr Mevlid*, GÜ Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- Hamdullah Hamdî (yz), *Ahmediyye*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nu: TY 1980.
- Kerimî (yz), *İrşâd*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nu: 3723.
- KÖKSAL, M. Fatih (2011), *Mevlid-nâme*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Millî Kütüphane Başkanlığı (2001), *Türk Atasözleri ve Deyimleri I-II*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.
- OY, Aydın (1991), "Atasözü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, s. 44-46.
- ÖZTÜRK, Deniz (2008), *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fülller*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- SAMSAKÇI, Seda Yeşildal (2010), *Hafî'nin Mevlidi el-Kevkebü'd-Dürriyye Fi Mevlidi Hayrî'l-Beriyye ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- SİNAN, Ahmet Turan (2001), "Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler", *Millî Folklor*, S. 51, s. 136-140.
- ŞAHİN, Hatice (2004), *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1970), *Süleyman Çelebi Mevlid*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- TUNÇ, Semra (1996), *Ârif, Hayatı-Eserleri-Edebi Kişiliği ve Eserlerinin Tenkitli Metni C. I*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- ÜNVER, İsmail (1977), "Ahmedî'nin İskender-nâmesindeki Mevlid Bölümü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 355-411.
- ÜSTÜNER, Ahat (1989), *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ.
- Yahyâ b. Bahşî (yz), *Mevlûdü'n-Nebî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nu: 5308/3.
- YURTBAŞI, Metin (2008), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, İstanbul.